

Fale Alea 'o Tonga

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'AE
HOU'EIKIMĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	23
'Aho	Tusite 13 Siulai, 2021

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

‘Eiki Palēmia

Dr. Pōhiva Tu’i’onetoa

‘Eiki Tokoni Palēmia & ‘Eiki Minisitā Fonua &

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

Ngaahi Koloa Fakaenatula

Tevita Lavemaau

‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa’anga Hu Mai

Poasi Mataele Tei

‘Eiki Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi &
Ma’u’anga Fakamatala MEIDECC

Siaosi Sovaleni

‘Eiki Minisita Ako & Ako Ngāue

‘Akosita Lavulavu

‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Lalahi & Takimamata

Sāmiu Vaipulu

‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone

Vātau Hui

‘Eiki Minisita Ngaahi Ngāue Fakalotofonua

Lord Tu’ilateka

‘Eiki Minisita Ngoue & Toutai

Lord Nuku

‘Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afi

‘AmeliaTu’ipulotu

‘Eiki Minisitā Mo’ui

Tatafu Moeaki

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki & Fakalalakala Faka’ekonomika

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu’ihā’angana

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Tu’ivakanō

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Vaha’i

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu’i’āfitu

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u.

Lord Fusitu'a

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu

Siaosi Vailahi Pōhiva

Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu

Sēmisi Kioa Lafu Sika

Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu

Māteni Tapueluelu

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Losaline Mā’asi

Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu

Sione Vuna Fa’otusia

Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu

Sēmisi Tauelangi Fakahau

Fakafofonga Kakai 9, Tongatapu

Penisimani ‘Epenisa Fifita

Fakafofonga Kakai 12, Ha’apai

Mo’ale Finau

Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai

Veivosa Light of Life Taka

Fakafofonga Kakai 14, Vava’u

Dr. Saia Ma'u Piukala

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA
FIKA 23/2021FAKATAHA 'A E
FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho: Tusite 13 'o
Siulai, 2021*

Taimi: 10.00 am

Fika 01		Lotu
Fika 02		Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03		Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04		KOMITI KAKATO:
	4.1	Fakamatala Fakata'u 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo e Tute 2019/2020
	4.2	Fakamatala Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngāue 2019/2020
	4.3	Fakamatala Fakata'u 'a e Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2019/2020
	4.4	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Ha'apai 12
	4.5	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Ha'apai 13
	<u>Ngāue ke lipooti ki Fale Alea</u>	
	4.6	Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Niua 17
Fika 05		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu	6
Ui e kau Memipa	6
Me’ā e Sea Fale Alea.....	7
Me’ā Sea ‘ā e Komiti Kakato.....	7
Tokanga ki he kei hu mai ‘a e ngaahi koloa ta’efakalao	7
Tokanga ki he Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō.....	8
Tokanga pē ‘e lava ke <i>refinance</i> kae to’o mei he <i>retirement</i>	8
Pāloti fakalukufua ki he Fakamatala Fakata’u ‘e 3	9
Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Ha’apai 12	10
Fiema’u ‘e Lofanga ke sima’i honau hala pule’anga.....	12
Fiema’u ha palau ki Mo’unga’one	12
Fiema’u Ha’ato’u ha misini kosi.....	14
Fiema’u e fanga ki’i hala lotokolo ‘i Koulo, Hihifo mo Ha’ato’u	16
Fokotu’u ke ngāue’aki e falemahaki motu’ā ‘o Ha’apai ko ha lokiako	17
Kei ngāue’aki pē ‘a e falemahaki motu’ā ki he ngaahi ngāue Va’ā Ngāue ki tu’ā ‘a e potungae	18
‘Ikai totongi e palau ‘a Uiha mo Felemea ki he fiema’u kau faifekau.	23
Fiema’u ke fakalelei’i e hala pule’anga.....	25
Kei fai ngae ki he tangikē vai ma’ā e kau fakapaea he lotu ‘i Kotu mo Pangai.	25
Mahu’inga ngae ki he uafu ‘o ‘Uiha mo e Uafu Taufa’ahau ‘i Lifuka.	26
Fiema’u vivili mei Lifuka mo Foa ke ngaahi honau hala.....	27
Pāloti Komiti Kakato Lipooti ‘a’ahi Fale Alea ‘ā Ha’apai 12.	28
Fakama’ala’ala ki he Lipooti ‘A’ahi ‘ā Ha’apai 13	30
Ngaahi fiema’u vivili mei Mango.....	32
Fiema’u mei Nomuka	33
Ngaahi fiema’u vivili mei ‘O’ua.....	34
Lipooti mei Tungua.....	35
Fiema’u vivili mei Matuku	35
Fiema’u vivili mei Kotu	35
Fiema’u vivili mei Ha’afeva	36
Lipooti mei he ‘a’ahi ki Tofua	37
Lipooti ‘o e ‘A’ahi ki Fotuha’ā	37
Lipooti ‘o e ‘a’ahi ki he Vahe Kauvai	38
Lipooti mei Vahe Foa.....	39

Ke tokangaekina ha nofo'anga 'o e Hou'eiki Memipa Fale Alea mei he motu.	43
Tali Minisita Lao ki he tokanga ki ha nofo'anga e kau Memipa mei motu	44
Fiema'u ha tokanga mavahē ki he uta e kakai 'oku 'omai mei muli ki Ha'apai.	44
Tokanga ke tomu'a feinga'i e uafu 'o Nomuka mo 'Uiha.	45
Fiema'u ke lelei e teleletiō 'i Tofua.	46
'Osi lele lelei fetu'utaki ngaue'aki teleletiō vaha'a 'o Kotu mo Tofua.	47
Tokoni ki he ngaahi pisinisi 'i he vahe Lulunga.	48
Tokanga ki he totongi koloa	48
Tokanga ki he totongi 'o e lolo.	48
Fehu'i ki he taimi 'e 'ave ai e palau 'a Mo'unga'one.	49
Fiema'u vaka ma'a Fonoi.	50
Paloti Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea 'a Ha'apai 13	51
Lipooti Sea Komiti Kakato ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.	51
Paloti fakalukufua Fale Alea ki he Fakamatala fakata'u 'e 3	52
Paloti 'i Fale Alea ki he Ngaahi Lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea 'e 3.	52
Kole fakama'ala'ala ki he mo'oni e pa'anga tokoni ki he masiva.	52
Fiema'u ha fakama'ala'ala ki hotau kāinga tukuvakā 'i Fisi.	53
Tali mei he pule'anga ki he tu'unga 'i ai e kau tukuvakā 'i Fisi.	53
Fai e ngaue faka-pule'anga mo Nu'usila ke tokoni ki he kau tukuvakā	54
Kelesi	54

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000-1010

‘Aho: Tusite 13 Siulai, 2021

Sātini Le’o: Me’ā mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki kole ke tau hiva e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Kau kotoa e Hou’eiki Mēmipa hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki*)

Kole atu ki he Kalake ke ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui e kau Memipa

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni, ‘aho Tusite ‘aho 13 ‘o Siulai 2021.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Nōpele Tu’ihā’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’ā, Siaosi Vailahi Pohiva, Semisi Kioa Lafu Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fa’otusia, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, Veivosa *Light of Life* Taka, Saia Ma’u Piukala.

‘Eiki Sea ‘oku ou kole ke u toe fakaongo mu’ā. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni Ngaahi Vao’akau mo e Toutai, ‘Eiki Minisitā Polisi mo e Ngāue Tāmate Afi, ‘Eiki Nōpele Fusitu’ā, Semisi Sika, Mateni Tapueluelu…

<007>

Taimi: 1010-1015

Kalake Tēpile: ...Sea ko e ngata’anga ē taliui, ko e poaki kei hoko atu ‘a e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Vaha’i, poaki tōmui mai ‘a Sione Vuna Fā’otusia. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui, ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’ā tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a e Sea Fale Alea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, tapu pea mo 'Ene 'Afio Tama Tu'i Tupou VI, kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia tapu atu ki he Hou'eiki Minisitā e Kapineti, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kakai. Hou'eiki, ko 'etau 'asenita 'oku tufa atu he pongipongí ni, 'ikai ke 'i ai ha ngāue 'i he Fale Alea, ko e toenga 'etau 'asenita fika 4.1 – 4.6 'a ia ko e Ngaahi Fakamatala Fakata'u pehē foki ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'oku 'i he Komiti Kakato. 'Ikai ke u fie fakalōloa Hou'eiki, koe'ahi ko 'etau ngāue he Komiti Kakato, kole atu ke tau liliu 'o Komiti Kakato.

(*Ne me'a mai leva Sea e Komiti Kakato – Lord Tu'iāfitu ki hono me'a'anga*)

Me'a Sea 'a e Komiti Kakato

Sea Komiti Kakato: Fakafeta'i pē ki he 'Otua Mafimafi he fakalaumālie lelei e Fale 'Eikí ni, pehē ki he tolona e tapuaki faka-'Otua ko ia toka ai e melino hotau ki'i fonuā ni, kole ke u hūfanga atu he ngaahi tala fakatapu kakato ne tataki 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Talitali lelei kimoutolu tautefito ki he 'Eiki Palēmia 'o Tonga Hou'eiki Minisitā e Kapineti, Fakafofonga e Hou'eiki pehē ki he Fakafofonga e Kakai. Mālō ho'omou laumālie, lave'i atu 'e he motu'ā ni 'oku fofonga ola mai e tēpile ko ē hangē mahalo na'a nau ta'olunga fakaava he pongipongí ni pē tafi mala'e ha feitu'u. Ko u tui ko e matangi lelei ai pē ia ke fononga ai 'etau ngāue he pongipongí ni. Ko 'etau 'asenita eni kei alea'i pē 'a e ngaahi Fakamatala Fakata'u, toe 'i ai ha feme'a'aki? Sai, me'a mai.

Tokanga ki he kei hu mai 'a e ngaahi koloa ta'efakalao

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'una Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ko e ki'i me'a pē 'e 2 Sea 'oku ou ki'i tokanga ki ai he Fakamatala Fakata'u ko eni 'a ..ka te u fakalūkufua atu pē Sea, 'i he Pa'anga Hū mai mo e Tute. Sea 'oku tokanga 'a e motu'ā ni ki he peesi 33 Sea. Fakamālō pē ia ki he Potungāue mo e kau ngāue, ka ko e me'a 'oku mahino mai Sea 'oku kei hū mai pē 'a e ngaahi koloa ta'efakalao 'i he peesi 33 Sea, ko e ngaahi ngāue makehe ena 'e 9 na'e fakahoko pea na'e puke ai 'a e ngaahi me'a ko eni Sea. 'Oku kau pē ai fa'ahinga ko eni e faito'o konatapu, mahafu mo e ngaahi.. Ko e me'a 'oku mahino mai Sea 'oku kei hū mai pē, 'a e ngaahi koloa ta'efakalao a'u ki he fa'ahinga ko ia 'o e faito'o konatapu, 'i ai mo e mahafu. Mahino pē Sea 'i he *lockdown* ko eni, ko e uafu pē 'oku hū mai ai.

'Oku tau fakamālō'ia pē tautolu Sea ki he kau ngāue, pea 'oku 'asi mai pē ia he kolomu faka'osi Sea 'ikai ha taukei fe'unga í he tānaki fakamo'oni fakasaienisi fakatotolo. Ko e fakakaukau 'a e motu'ā ni Sea ko e faka'ilonga totonu eni Sea, kuo taimi ke ngāue 'a e Pule'anga pea mo e Potungāue ki ha *scanner* ke ne hanga 'o *scan* 'a e ngaahi uta 'oku 'omai. 'Osi mahino pē Sea 'i he ngāue ia 'a e kau ngāue, 'i ai e taimi 'i hotau anga fakaetangata te tau fakapikopiko 'i hono 'a'au e ngaahi 'u puha ke 'osi, pea 'e hanga 'e he *scan* ko eni Sea 'o talamai pē ngaahi puha 'oku mahamahalo'i 'oku 'i ai ngaahi me'a ko ē...

<008>

Taimi: 1015-1020

Saia Piukala: ...pea 'a'au faka'a'auliliki ke fakasi'isi'i pea 'e tokoni ia Sea ki hono tau'i ko ia 'o e hū mai e ngaahi koloa mo e ngaahi naunau ta'efakalao ki he fonua ni. Pea ko hono

mo'oni Sea 'oku tau fakamālō'ia e ngāue 'a e, kau ngāue ko eni Kasitomu tautaufito ki he tafa'aki ko ē ki uafū ka 'oku 'osi mahino pē Sea he'ikai ke pēseti 'e 100 pea ko e faka'ilonga eni ia Sea kuo taau ke 'i ai ha mīsini *scanner* tautaufito ki uafu ki hono tokangaekina 'o e palopalema ko eni Sea.

Tokanga ki he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō

Sea ko e ki'i me'a hoko 'oku fie taki e tokanga ki ai 'a e motu'a ni ki he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō pea mei he kau ngāue fakapule'anga Sea mahino 'aupito pē he me'a 'a e 'Eiki Minisitā Pa'angá 180 miliona pa'anga ia e kau ngāue fakapule'anga 'oku 'i he *Retirement Fund* pea ko e pa'anga tupu ko ē 'inivesimeni he peesi 'uluaki pē Sea 'a e 4.7 miliona.

Peesi 12 Sea 'oku fakamatala ai ki he ngaahi *investment* 'oku fai 'e he Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō ko eni Sea ki he pa'anga 'a e kau ngāue fakapule'anga ke 'i ai ha tupu. Pea ko u tui Sea ko e 4.7 miliona 'e, he tui 'a e motu'a ni 'oku tonu pē ke toe lelei ange tupú pea ko u fie taki e tokanga Sea ki he ngaahi, ngaahi benefiti ko ē 'oku ma'u ko ē he kau ngāue 'a ia 'oku 'osi mahino pē ko e pēseti lahi Sea pēseti ia 'e 28 ko e 49 miliona ia 'oku lava he nō he kau ngāue fanga ki'i nō iiki pea 'oku tokoni lahi 'aupito ia.

Tokanga pē 'e lava ke *refinance* kae to'o mei he *retirement*

Ko e peesi 13 Sea ko e polokalama 'inivesimeni 'o e nō fakalelei 'api nofo'anga. 'Osi 'i ai 'a e a'u ki Sune ko ē 2020 Sea 'oku a'u ki he ua kilu, ua kilu tupu 'a e pa'anga kuo 'osi nō ki he fakalelei fale nofo'anga. Ko e fehu'i pē 'a e motu'a ni ia ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Minisitā Pa'angá pē 'e lava 'o kau henihangē ko eni 'a e *refinance* 'o e ngaahi 'api nō 'e he kau ngāue fakapule'anga pea to'o hangatonu pē mei he'enau vāhenga, mahino pē ko e tupu 'oku 'omai henihenihangē ko eni 'a e *refinance* 'o e ngaahi pangikē 'oku a'u e tupu ia 'o pēseti 'e hiva, pēseti 'e 11 ka ko eni Sea 'e to'o pē mei he pa'anga ko ia 'a e kau ngāue fakapule'anga 'o benefiti e kau ngāue fakapule'anga, benefiti 'a e *Retirement Fund Board* pē ko e nō fakalelei 'api pē 'oku 'ikai ke lava ke fai ha hangē ko eni ha *refinance* pea to'o hangatonu pē ki he ki he, he ko e lahi taha 'o e kau ngāue fakapule'anga 'oku nau nō kae tā ia ki he ngaahi pangikē kehē.

Ko e fokotu'u fakakaukau pē ia Sea pē 'e 'i ai ha fakakaukau pē 'oku kau 'a hono *refinance* ha nō ha taha kae to'o hangatonu ia ki he *Retirement Fund* mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tali Minisita Pa'anga ki he tokanga ki he

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. 'Eiki Sea ko e polokalama ko eni Sea 'oku ua hono, hono kongá. 'A ia ko e 'uluakí ko e nō fakahangatonu pē ia ki he kau mēmipa pē ko e kau ngāue fakapule'anga ki he'enau fakahoko 'enau fanga ki'i fakalelei fakaenautolu pē ia.

Pea ko hono ua Sea 'oku lava pē ke nau nō 'i he'enau *fund, condition* tatau pē ke tokoni ki he *refinance* 'aki ha'anau nō 'i he ngaahi pangikē fakakomēsiale. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga. Me'a mai Tongatapu Fika 4, 1 'isa.

Siaosi Pohiva: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā. Tapu pea mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Nōpele kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Mālō ‘etau ma’u e pongipongi fakakoloa ko eni Sea. Ko u fakamālō ki he Minisitā pea mo ‘ene potungāué ‘i he ngaahi ngāue kuo lava. Ko e na’u faka’amu au he lipooti ko eni Sea ke te ma’u ha ki’i fakamatala ‘oku toe lahi ange mo fakaikiiki ange kae lava lelei hano toe vakavakai’i.

Ko u fiefia ‘aupito ‘i he peesi 4 ‘oku ‘asi mai ai e vīsone, visiona mo e ngaahi makatu’unga ngāue Sea pea ko e tui ‘a e motu’ā ni ko u tui pē ‘oku ‘osi fakahoko ‘e he ‘Eiki ...

<009>

Taimi: 1020-1025

Siaosi Pohiva: ... Minisitā kae ‘uma’ā potungāué hono fa’u ha fa’unga pe ko ha founa ngāue ke lava ‘o, ‘o fakasino ai e ngaahi fanga fo’i makatu’unga ngāue ko ená. Ko u tui ‘e Sea kapau na’e, kapau na’e ‘omai ha ki’i fakamatala henī ke tau ki’i vakai ki ai, na’ā ala pē ke tokoni ‘a e, ‘a e ki’i monomono te tau fai ‘i he Fale ni ki he fakahoko fatongia ko ení ka ko e ngaahi makatu’unga lelei ‘aupito eni mo faka’ofo’ofa. Ko e toe eni pe ‘oku fakasino fēfee’i he ko ‘ene lava pe ‘ana ‘o fakasino lelei ‘oku ‘osi maaū kātoa e potungāué ia.

Ko e ki’i me’ā pē ‘oku ou lava ‘o ma’u mei ai ha ki’i me’ā ke u taufā atu ai fekau’aki mo e ngaahi me’ā ko ení ko e peesi, ngaahi ola ngāue Sea. ‘Oku ‘i ai e kolomu ‘e 3 ko e ngāue, ngaahi a’usia mo e ngaahi pole. Pea ‘oku ou, ‘oku fakafiefia e vakai hifo motu’ā ni ki he ngaahi a’usia kuo, kuo lava ‘e he potungāué he ta’u ngāue ko eni ‘oku lipooti mai kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi polé Sea. Ko ‘eku kole pē ‘aku ki he Minisitā ki he lipooti hokó pea ‘omai ha ki’i kolomu mu’ā ai ke fā’aki, ko e hā ha ngaahi ngāue ‘oku fai ‘e he potungāué ke *address* ‘aki ‘a e ngaahi pole ko eni ‘oku nau fehangahangai mo iá. Ko u tui ko e me’ā ia te tau ala tānaki mo tokoni atu ai ‘i he, ‘i he lipooti ko ení.

Ko hono fakakātoa Sea ko u fakamālō atu pe au ki he Minisitā mo ‘ene potungāué, ko u ‘ilo ko e potungāue eni ‘oku, ‘oku ne fakamānava’i e ‘ekonōmikā ‘aki ‘a e tukuhaú ‘oku tānaki ko ē pea mei aí tautefito ki he tuté. Pea ko e, ko e pole ‘oku kau eni he potungāue mohu fili mo mohu pole ka ‘oku hangē ko e fakalavelave ‘a e motu’ā ni, me’apango ko e ‘ikai ke lava ‘omai hano fanga ki’i fakaikiiki he lipooti ko ení ‘a e ngaahi founa ngāue mo e fa’unga ‘oku, ‘oku lava ke maa’usia ‘a e makatu’unga ngāue, misiona mo e vīsone ko ení. Ka ko u fakamālō atu Sea mālō e ma’u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Toe ‘i ai ha feme’ā’aki ‘e Hou’eiki. Fokotu’u ē. Kalake tau pāloti. Tau pāloti fakalukufua pē he na’e kole me’ā mai e ‘Eiki Minisitā Pa’angá pea na’e fai pē feme’ā’akí ai ‘a e Komiti Kakatō.

Pāloti fakalukufua ki he Fakamatala Fakata’u ‘e 3

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘o e Potungāue Pa’anga Hū Mai & Tuté 2019/2020 mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2019/2020 pea mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tongá 2019/2020, fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Semisi Sika, Losaline Ma’asi, Semisi Tauelangi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki

Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ihā’angana. Sea ‘oku loto ki ai e toko 19.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki. ‘Oku tali e lipooti fakata’u ‘e 3 ko iá. Mou me’ā hifo pē te tau hoko ki he tau Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Aleá, 4.4 e fika ‘o e ‘asenitā pea ‘oku ‘oku hoko mai ai e ‘A’ahi Faka-Fale Alea ‘a Ha’apai 12. Ka ko u kole atu Hou’eiki mou tauhi pē mu’ā ke miniti pē ‘e 15 pea ka toe ‘i ai ha taimi ai pea mou toki kole mai ke toki fakalahi atu. He ‘oku ou fakatokanga’i ‘e au ‘a e ongo Fakafofonga ko ení, ko e ongo Fakafofonga lahi taha eni ‘ena me’ā, lolotonga e Fale Aleá he ngaahi fiema’ú. Ko e fo’i lipooti ‘a’ahi pē ‘oua toe takai holo ka te u ‘oatu pē faingamālie kapau ‘oku mo toe fiema’u ha taimi lahi. Ha’apai 12 ko ho taimí eni. Me’ā mai.

Lipooti ‘A’ahi Faka-Fale Alea Ha’apai 12

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea, tapu ki he Palēmiá pehē ki he Hou’eiki Minisitā mo e Hou’eiki Nōpelé pehē ki he Fakafofonga ‘o e Kakaí. ‘Eiki Sea fakamālō atu he faingamālie ko ení pea ‘oku mo’oni ‘aupito e Feitu’una, lahi pē foki e ngaahi tipeiti he lolotonga lele ‘a e ta’ú pea ‘oku hū, hū holo pē foki ai ‘Eiki Sea ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kaingá ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Mo’ale Finau: ...ka neongo ia ‘Eiki Sea, ‘oku tu’utu’uni pē foki ‘e he Tu’utu’uni Fika 20 ia ‘a e ngāue ko eni, ‘a ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he faingamālie ko ia, tau hūfanga kotoa pē ‘i he ki’i faingamālie ka ko hono mo’oni ‘Eiki Sea ‘i he vakai ‘a e motu’ā ni, ‘oku ou tui pē mahalo ‘i he ‘etau lalaka atu ki he kaha’u Sea te tau mahalo pē na’ā ‘i ai ha ngaahi lao mo ha ngaahi tu’utu’uni ‘e lava ke ne hanga ‘o toe ki’i ‘oange ha ki’i fakanifo ange ki he fa’ahinga ngāue ko eni ‘Eiki Sea, koe’uhí ke lava ke fakapapau’i ‘e ‘osi ange ‘a e fu’u taimi ‘a’ahi kuo ‘i ai hano fa’ahinga ola, ka ko hono mo’oni foki ‘Eiki Sea he ko e patiseti foki ‘a e fonua ia kuo ‘osi ‘i loto pē ‘i ai ‘a e ‘ū me’ā ia ko eni. Kātoa kātoa e hala ko e ngaahi fiema’u kehekehe, a’u ki he vai ko e tangikē vai mo e ngaahi me’ā pehē.

Ka neongo ia ‘Eiki Sea ‘oku ou fakamālō atu ‘i he faingamālie ke u ‘oatu pē ‘e au ha ki’i miniti pē ‘e mahalo pē na’ā a’u ‘o 10, mahalo pē na’ā ki’i laka si’i pē he 5. ‘Oku ou fakamālō atu ki he Hou’eiki ko e ‘a’ahi ko eni ‘Eiki Sea na’e fakahoko na’ā mau ‘a’ahi fakataha pea mo e ongo Hou’eiki Nōpele. Ko e tu’o 2 eni ‘Eiki Sea ‘emau ‘a’ahi ‘i Ha’apai ‘i he ta’u ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘e 2, 19/20 20/21, na’ā mau fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko ‘eni.

Na’e ‘i ai pē fakakaukau ‘Eiki Sea ‘i he’emau fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko eni na’ā mau loto ke mau hanga ‘o ki’i fakamahino ki he ‘otu Ha’apai ‘a e māfulifuli ‘o e taimi pea mo e ngaahi me’ā ‘oku totolu ke ‘unu ki ai e mahino ‘a e me’ā ko e Fale Alea. Na’ā mau fakakaukau ‘Eiki Sea ‘i he’emau loto, ‘i he’emau tui makehe mei he fanongoa ‘o e ngaahi fiema’u na’ā mau hanga ‘o fai ‘a e ngaahi feinga ke toe fakaloloto ange ‘a e mahino ‘a e kāinga ki he fatongia totolu ‘o e Fale Alea.

Pea ‘i he ta’u ‘e 2 ko eni kuo ‘osi ‘Eiki Sea, ‘oku ou fie fakahā ki he Fale ni ‘oku tui ‘a e motu’ā ni ‘oku ‘alu pē taimi pea mo e toe mahino ange ki he kāinga ‘a e ‘uhinga ko ē ‘o e Fale Alea, pea ‘oku hanga leva ‘e he mahino ko ia ‘Eiki Sea, ‘o fakatalatala atu meia kinautolu ‘a e ngaahi

‘ū me’ā lahi fekau’aki pea mo e talatala ko eni ‘oku ui ko e talatala mahaki, pē ko e talatala ‘o e ngaahi fiema’u.

Na’ā mau fakamahino ki he kāinga ‘Eiki Sea ‘a e patiseti ‘a e fonua pea mo e fatongia ‘o e kau Fakafofonga Fale Alea ke ‘omi pē ‘enau fiema’u ‘o nofo holo pē ai, ‘oua ‘e toe fu’u mama’o atu mei ai ‘Eiki Sea. ‘Oku ou loto ‘Eiki Sea ke u kamata mei he peesi 4 kapau te mou me’ā ki he peesi 4, ko e peesi 4 ‘Eiki Sea ko e ngaahi, ko e kanotohi pē ko e ngaahi me’ā ena ‘oku ‘asi ‘i he lipooti, mei he peesi 4 ki he peesi hono 23, ‘a ia ‘oku ‘i loto hena kātoa ‘a e ngaahi me’ā ko ē na’e fai ki ai e talatalanoa mo e kakai, ‘i he peesi hono 9 ‘Eiki Sea, peesi hono 5 kātaki, ko e talamu’aki ‘Eiki Sea ‘oku ou loto pē ke u nofo pē he miniti ‘oku ‘omai, ‘oku fakamatala atu he ‘a e ngaahi tefito, ‘uhinga pea mo e kakano ‘o e me’ā ko ē ‘oku ‘asi ko ē ‘i he lipooti. Kapau te mou me’ā ki he palakalafi ‘uluaki, ki’i fo’i laine ‘oku ‘asi ai, mou tu’u ‘o langa hotau fonua.

Na’ā mau mavahe mei Tongatapu ni ‘Eiki Sea ‘i he vaka ko ia ‘o e Tau Malu’i Fonua ‘i he Voea Ngahau Siliva, ‘o mau mavahe mei henī ‘o kamata ‘emau ‘a’ahi mei ‘otu motū kātoa, Mu’omu’ā mo Lulunga. Ko e fakakaukau ko ē ‘o e ‘a’ahi ko eni ‘Eiki Sea na’e *base* ia ‘i he fo’i setesi ko ena ke mou tu’u ‘o langa hotau fonua. Na’ā mau hanga ‘o fakakaukau’i ‘a e fo’i, ‘a e ngāue ko eni ‘Eiki Sea ‘o makatu’unga ia ‘i he talafatongia na’e fakahoko ‘e Tupou 1, ki he ‘otu Ha’apai, ‘i he hili ko ē ‘a e tau ‘i Velata. Ko e tala fatongia ko ia ‘Eiki Sea, ‘oku mau tui kapau ‘e foki ‘etau langa fakalakalaka ‘o tautau mei ai ‘e lava ke nga’unu mo vave ‘etau ngāue.

Ko e ‘uhinga ko ē na’ā mau fokotu’u ai ‘a e ki’i fo’i setesi ko ē ‘Eiki Sea na’a mau hanga ‘o fakatalatala ‘a e ngaahi me’ā fakapolitikale ‘o hangē ko ia ‘oku fa’ā fakahoko ai ‘a e fetō’aki ‘i he Fale ni, na’ā mau to’o kotoa ia ‘o tautau ia ‘i tu’ā ka mau hū pea mo homau teunga langa fonua, koe’uhi ke mau tokoni ki he kāinga ke mau langa’aki ‘a e fonua. Ko e langa fonua ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ko e langa falé pē, ‘oku ‘ikai ko e tangikē vai pē, pē ko e palau, pē ko e hā fua e ngaahi misini, ko e langa fonua ‘oku kau ki ai ‘a e mo’ui ‘Eiki Sea ...

<005>

Taimi: 1030-1035

Mo’ale Finau: ... pea ko e ‘uhinga ia na’ā mau hanga ‘o fakatefito’aki ai ‘emau ‘a’ahi ‘i he peesi ko ia, kapau te mou vakai ki lalo ‘Eiki Sea ko e ngaahi vahevahe ena ‘o e silini vāhenga ‘o e motu’ā ni taki 1 mano kātoa pē ‘a e ngaahi vāhenga ‘e 9 pea ko e vaeua leva ‘oku tuku ia ‘i he komiti ‘oku ui ko e Ha’apai *Beautification Committee* ‘oku ‘i ai kātoa e kau pule fakavahe ‘ofisa kolo mo e motu’ā ni ‘Eiki Sea ke toe foki kotoa pē ki hono langa fakalakalaka ‘o e ngaahi kolo. Ko e 5 mano ‘Eiki Sea ‘i ai ko e 5 mano ia na’e fakaivia e kakai fefine pea mo e ngaahi kulupu ‘oku makehe pea ko e 4 mano leva ki he polisi fakakolo. Ko e kakato ia ‘Eiki Sea ‘o e vahevahe ko ē ‘i he 19/20. Kapau te tau ‘alu atu ‘Eiki Sea ki he peesi hoko te u kamata te u fakalaka ‘Eiki Sea mei he ‘Otu Mu’omu’ā mo Lulunga te u tukuange ia ki Ha’apai 13 pea te u toe fakalaka mei he peesi ko ē ‘oku lipooti ai ‘a e kau ngāue fakapule’anga pea mo e Kovana te u tukuange ia ki he ongo Nōpele ko e ‘uhinga Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai e motu’ā ni ‘i he ongo fakataha ko ia ‘e ua. Ka te u kamata atu pē ‘Eiki Sea kapau te mou me’ā hifo ki he peesi 9 ko e peesi hono 9 kātaki, peesi 8 ko e peesi 8 ‘i he ‘aho 14 kapau te mou sio ki ‘olunga he ‘aho 14 mavahe mei Tofua he taimi 8:00 pongipongi mavahe mei Fotuha’ā he 12:00 fakataha ‘i Lofanga he 3:00 ko e kamata ia ‘a e vāhenga ‘a e motu’ā ni ‘Eiki Sea te u kamata ai.

Fiema'u 'e Lofanga ke sima'i honau hala pule'anga

Ko e fakataha na'e fai 'i Lofanga 'Eiki Sea 'a ena 'oku hā he peesi 10 kuo 'osi ma'uloto 'e au 'enau fiema'u 'Eiki Sea fiema'u 'a Lofanga taha pē, ke langa honau hala pule'anga ke sima'i ke lele pē mei he fanga 'oku ui ko Lolo 'Ovava ki he fanga ko Pako. Moutolu 'oku mou ū atu ki Lofanga ko e ki'i motu ko eni 'oku fu'u fiema'u ha hala 'Eiki Sea makatu'unga 'i he luoluo ko e me'a 'e taha 'Eiki Sea ko e taimi ko ē 'oku fai ai 'a e lotu he hengihengi Sapate 'ikai ke toe lava atu 'a e kau fine'eiki mo e kau tangata'eiki fu'u kovi 'aupito e hala. Pea na'a mau fakataha 'i Lofanga Sea 'i he 'a'ahi ko ē 'o e 19/20 na'e 'ohake ai 'a e fiema'u ko eni, pea 'i he'ema'u 'a'ahi atu ko eni 'i he fo'i 'a'ahi ko eni na'e anga'ofa ai 'a e ongo 'Eiki Nōpele ke na hanga 'o foaki 'ena pa'anga ko ē taki 5 mano, pa'anga ia 'e 1 kilu 'Eiki Sea 'i hono fakahoko 'o e hala ko eni 'i Lofanga, toki tokoni ki ai 'a e motu'a ni pea mo e konga mei he silini vāhenga pea tokoni ki ai mo e kakai 'o e kolo he taimi 'e kamata ai e ngāue.

Ko 'aneafi 'Eiki Sea na'e 'i ai e ki'i faingamālie ne mau fakataha mo e *MORDI* 'aneafi 'oku hū mai mo e va'a ko eni ke nau tokoni mo kinautolu 'Eiki Sea, pea ko e ongoongo fakafiefia te nau hanga 'e kinautolu 'o to'o hono tā e *design* ko ē 'o e fo'i hala 'Eiki Sea ke fakapapau'i 'oku matolu lelei 'a e hala sima pea fālahi pea kakato. Ko e taimi ko ē na'e fai ai e ki'i fakataha 'aneafi 'Eiki Sea 'oku mahino 'aupito 'a e taukei 'a e *CEO* 'a e *MORDI* ko e taimi ko ē na'a ku fakahā atu ki ai 'a e pa'anga 'e 1 kilu ki he sima mo e ki'i pa'anga ko ia 'e 2 mano pē fiha ki he leipa malimali pē *CEO* talamai 'e ia he'ikai ke 'osi e hala ia 'i Lofanga pea u talaange leva ki ai 'a ia ko e hā ho fokotu'u. Na'a ne fokotu'u mai tuku mai ke mau hū atu ke tau ngāue fakataha ke ngaahi e hala 'o Lofanga ke 'osi, pea ko ia 'oku ou fie fakahā he Fale ni mo e fakamālō 'i he hala ko ia. Ko e fiema'u pē ia 'o Lofanga 'Eiki Sea.

Ko e ngaahi fiema'u makehe ia 'a Lofanga ki he vai, ko e vili honau vai, ko e me'a ko ia 'osi mahino pē kia kinautolu mau 'osi femahino'aki pē mautolu 'Eiki Sea ki he founa te mau ngāue ki ai, 'ikai ke ngata ai kapau te mou me'a hifo ki he ki'i konga ko ia, kau e ki'i motu ko eni 'i he'eku falala lahi 'Eiki Sea ki he'enau ngāue'aki 'enau silini. Ko e taimi kotoa pē 'oku mau 'a'ahi ai mea'i pē he ongo Nōpele 'oku mau fe'ekē'aki mau fevakai'aki ki he founa 'emau pa'anga ko e ki'i kolo 'uluaki ē ko e ta'u eni 'e 4 'Eiki Sea 'eku vahe'i 'enau taki 1 mano ki honau kolo 'osi fakapapau'i he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku nau ngāue faivelenga mo ngāue lelei'aki 'a e ivi 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea ko e ngata'anga ia 'a e fiema'u 'a Lofanga.

Ko e peesi hono hoko ko Mo'unga'one, 'a ia na'a mau 'a'ahi ki Mo'unga'one 'Eiki Sea...

<007>

Taimi: 1035-1040

Mo'ale Finau : ...ko e me'a mālie 'o e 'aho ko eni 'Eiki Sea, he ko e taulanga na'e 'ikai pē ke holo ia, na'a ku vakai ki he Sea pea mo e Tokoni Sea lava lelei pē 'Eiki Sea ke mau hifo ki he fanga ki'i vaka mei he vaka lahi ki he ki'i vaka si'isi'i. Ko e me'a Sea he'ikai lava ke ngalo mei he manatu 'a e motu'ā ni, 'oku sai pē foki e motu'ā ni 'Eiki Sea pea pehē ki he Fakafofonga 13 ma anga pē he puna holo 'a e ngaahi vaka. Ka ko e taimi ko ia 'oku lava atu ai mo e Ongo 'Eiki Nōpele Sea 'oku ou ma'u ha fiefia lahi, koe'uhiko e lava ke mau 'alu fakataha 'i he fatongia.

Fiema'u ha palau ki Mo'unga'one

'Eiki Sea ko e fiema'u 'a e ki'i motu ko eni na'e taha pē. Ko e fiema'u pē 'enautolu 'enau palau, palau 'oku fo'ou, pea ko e palau ko eni 'Eiki Sea 'oku 2 'a e 'uhinga. Ko e taha ke palau 'aki pē 'enau fanga ki'i ngoue 'o kapau 'e fiema'u, ka ko e 'uhinga lahi taha, ke toho'aki 'a e fanga

ki'i vaka he taimi ko ia 'oku tō ai 'a e matangi. He 'oku, pea ko e taimi ko ia na'a nau fiema'u ai 'a e palau na'a mau talanoa leva ki he mahu'inga. Ko e taha ia e me'a 'Eiki Sea na'a ku loto, 'oku ou loto ke mahino'i 'e he kakai hoku Vāhenga, ka ai ha me'a te nau fiema'u, kuo pau ke nau talamai hono silini, ka mau lava pē mautolu 'o solova he mōmēniti ko ia koe'uhī ko hono 'omai 'ona ki he Pule'anga 'oku ta'epau. He 'oku mo'oni pē Pule'anga ia he 'oku 'ikai ke 'i ai ha silini pehē ia he patiseti. Ko e me'a ia na'a mau fakamahino 'i he kolo kotoa pē 'i Ha'apai talu pē 'eku Fale Alea mo 'eku fakamahino e me'a ko ia, pea 'oku ou fakamālō henī 'Eiki Sea ki he kāinga Ha'apai. Ko 'emau hū atu pē ko ē 'o 'a'ahi, 'osi sio nautolu he patiseti, pea 'ikai ke nau toe hoha'a nautolu ke nau toe vivili mai ke talamai mai ē, mai ē ko e 'uhinga ia he 'e laulau lipooti henī pea 'osi, 'ikai ha me'a ia 'e fai.

Sea Komiti Kakato: Toe pē ho'o miniti 'e 2.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea, sai pē he 'e toki hoko atu pē ongo Nōpele he'emaū Lipooti, Mo'unga'one ko e palau. 'Eiki Sea, mai ko ē silini nounou e sēniti. Ko u pehē pē 'e au 'Eiki Sea 'oku mahu'inga 'a e me'a ko eni 'oku ou fakamatala, ko u tui 'e ako ai pē mo e ngaahi vāhenga kehe, ki he me'a ko e me'a fakapa'anga.

Sea Komiti Kakato: Ko ho'o miniti 'e 2 ko eni, ko ho'o me'a mai pē fiema'u vivili he 'a'ahi, 'oua te ke toe ako'i 'e koe e ngaahi vāhenga kehe. Me'a mai

Mo'ale Finau: Sea

Sea Komiti Kakato: Tu'utu'uni 20 ko ena na'a ke me'a'aki he kamata ho'o talateu. 'Oku 'i ai 'a e totonu ai 'a e tu'utu'uni 'a e Sea e Fale Alea fakafo'ituitui ki he Fakafofonga ke fai e 'A'ahi Fale Alea. 'Oua te ke toe ako'i 'e koe 'u hū vāhenga kehe. Me'a mai.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha ako'i, ko 'eku 'oatu e me'a na'a ku lipooti hoku vāhenga.

Sea Komiti Kakato: Te u toe 'oatu ho'o miniti 'e 10.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae 'oua te ke 'ai ke fakafepaki na'a lava ai pē miniti 'e 2, me'a mai.

Mo'ale Finau : Fakamolemole Sea ko hoku loto, ko u ongo'i pē 'oku mahu'inga e me'a ko eni 'Eiki Sea. Ka na'a nau lipooti mai palau na'e nounou 'enau sēniti, koe'uhī ko 'enau ki'i sēniti na'e...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga fakamolemole...

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea, lava ke u ki'i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e maama ena 'a e 'Eiki Minisitā ko ē, 'oua 'e fakatupu fili kae laumālie lelei pē fehu'i. Kei toe lahi pē ho'o taimi 'au Ha'apai 12.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e me'a 'oku ou ongo'i 'e au ia 'oku hangē eni ia ha'atau o mai 'atautolu pea fakamatala e Fakafofonga 'oku ne toe faiako'i mautolu. Koe'uhī ko mautolu

ko e kau Fakafofonga kimautolu. 'Oku mau tu'u pē takitaha tala 'a 'ete me'a 'oku fai ki he'ete vāhenga pea 'osi. Ko e founa ia 'a e Fakafofonga. Ha e me'a 'oku toe fakafehu'i ai 'e ia ia ke mau ako ai. 'Ai pē 'e ia e me'a fe'unga mo Ha'apai pea fe'unga mo Ha'apai.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā ko u fiefia mo au ko u aka mo au ai. Me'a mai Fakafofonga Ha'apai 12. Kae 'oua pē te ke ala ki he'eku peni ...

Mo'ale Finau: Kole fakamolemole pē Sea kapau 'oku ngali ongo fakafaiako e lea 'oku fai 'e he motu'a ni, 'ikai. Ko 'eku 'oatu pē Lipooti hoku kāinga. Ne u lave 'anenai ko e langa fonua 'oku 'ikai ko e langa fale pē, ko e langa e mo'ui. He kapau e langa e fale kae 'ikai ke langa e mo'ui 'Eiki Sea, holofa e langa e fonua ko eni. Te tau kākā, 'ikai ke lava langa e fonua. 'Eiki Sea na'e 'omai 'enau palau na'e 'ikai ke 'i ai ha'anau silini 'e a'u ki ai. Na'e palōmesi mai leva e ongo 'Eiki Nōpele, te ma 'oatu 'a e pa'anga 'e 2 mano 8 afe mei he'ema 'inasi ke fakalava 'aki, pea lava ai e palau 'Eiki Sea. Ko e 'osi ia e fiema'u 'a Mo'unga'one. 'Oku 'i ai e ki'i me'a 'i lalo he na'e fiema'u ko e pa'anga 'e 2,400 ko e fiema'u 'a e ki'i kulupu fefine. Ke totongi 'aki 'enau solar 'ikai ke 'i ai ha'anau silini. Na'e to'o ia mei he pa'anga 'e 5 mano 'Eiki Sea 'o e Empowerment 'o e Women ke fakahoko 'aki ia, kae lava ke nau fakahoko honau fatongia.

'I he peesi hoko te u mavahe mei he peesi 12, fiema'u 'a e Kovana te u tuku pē ia ki he Ongo Nōpele, mo e fiema'u ko ia 'a e kau Ngāue faka-Pule'anga na'e 'ikai ke 'i ai e motu'a ni 'Eiki Sea ne u ki'i poaki he fo'i fakataha ko ia. Ha'u ki Ha'ato'u, fiema'u 'a Ha'ato'u 'Eiki Sea taha pē ia, 'a ia ...

<008>

Taimi: 1040-1045

Fiema'u Ha'ato'u ha misini kosi

Mo'ale Finau: ... ha ki'i mīsini kosi ke fakalahi ki he'enau teuteu'i honau kolo. Kātoa 'osi fiemālie nautolu he me'a kotoa pē. Kau e kolo ko eni 'Eiki Sea mo 'enau Tauhi Pa'anga 'i he fiefia 'a e motu'a ni ko e fefine ko e *retired teacher* ko e faiako mālōlō. 'Ikai ke u toe fehu'i, fakamālō ki Fanganonu ko 'enau kole mai pē 'a nautolu ke toe fakalahi ange 'enau fanga ki'i mīsini na'e me'a pē ki ai 'a e 'Eiki Sea 'a e ma'a e fonuá 'oku ai pē 'enau ki'i fiema'u hē ko 'enau holo fakakolo pa'anga ia 'e valu mano fu'u lahi ia. Te mau toki ō mautolu 'o fai 'aki ha'amar koniseti ke fakahoko ia hangē ko e koniseti vaka ko ia na'e toki 'osí. Ka ko u fakamālō 'Eiki Sea ko Ha'ato'u ia te u *take care* pē 'e au 'enau fiema'u 'i he'eku foki atu he uike kaha'u 'aki pē 'a e ki'i seniti Fale Alea 'Eiki Sea 'oku mo'oní. Ko e seniti ia 'oku ma'u.

Ko hono hoko 'Eiki Sea ko e, ko Pangai ko e fiema'u 'a Pangai na'e lahilahi 'oku 'asi e halā ko e ki'i fo'i kolo pē 'eni 'e taha 'oku 'asi ai 'a e hala pule'anga 'Eiki Sea. Pea 'e hanga 'e he ki'i fo'i fiema'u ko eni 'o fakafofonga'i kātoa e 'ū hala kotoa 'o Lifuka koe'uhí he 'oku mahino he'ikai ke tanu pē hala 'o Pangai kuo pau ke kakato kātoa. Pea ko u fakamālō henī na'e 'i ai 'a e ki'i fiema'u henī ko e kātoa e 'ū fiema'u ko ē 'oku 'ikai ke ai ha fu'u loko me'a ia hē ko e, ko e fale pē Kōvana 'oku talamai ke ki'i fakalahilahi mahalo 'oku si'isi'i. 'A ia 'oku ongo'i pē foki 'e Pangai he ko honau kolo 'enau sio ki he me'a ko eni. Pea na'e 'i ai mo e tokanga ki he 'Ofisi Kovana, ko ia 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke toe ai ha fu'u loko me'a ia 'i Pangai hē ko e fiema'u vivili pē 'a nautolu ko e halā ke 'oange ma'a nautolu.

Te u hoko mai ki he peesi hoko Holopeka. Ko e fiema'u 'a Holopeka 'Eiki Sea ko 'enau hala Holopeka pē 'oku lolotonga ngaahi ia he taimi ni na'e 'i ai pē mo e ki'i me'a na'a nau tokanga

ki ai 'Eiki Sea hono to'o ko ena e ngaahi fu'u maka lalahi ko ena 'oku 'asi he peesi, peesi 18 kapau te mou me'a Hou'eiki ki he ngaahi fu'u maka lalahi ko ē he peesi 18 ko e fanga fu'u maka ena na'e to'o mei he Liku ko ē 'o Holopeka. Na'e fu'u fakavalevale 'aupito hono to'o 'Eiki Sea ka 'oku 'osi to'o ia. 'Ilo ia pē 'e toe, 'ikai toe lava ia 'o kulū'i pē fakafokí. Tau ako pē mei hen Pule'anga ke ai ha kau *contractor* ke ō ki ha feitu'u pea fekau ke nau fakapotopoto kapau te mou me'a atu Hou'eiki he hala ko ená mou sio ki lalo ki he maka 'oku iiki na'a ku kole ki he motu'a ke keli ke mita 'e taha ke fakatō. Na'e tonú ke 'ave maka lalahí ke taupotu ki lalo ke fakatō ki lalo ki he *foundation* ke fakava'e. Pea ko e me'a 'oku sai ai 'Eiki Sea 'a e motu'a ko eni 'oku 'i Ha'apai pē, mau femahino'aki pē he hala pea 'oku mālō pē ko ena kuo lava 'o fokotu'u. Tau fakatauange pē 'e lava ke ...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea kau ki'i fakatonutonu atu e lipooti Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io ko e fakatonutonu ē.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko 'eku kole pē au ki he Fakaofonga sio te ne toe ako'i faka'enisinia tautolu he me'a, ko 'eku kole pē 'a'aku ki he Fakaofonga ka faingamālie he ko e kau 'enisinia foki eni fai e falala ki ai na'a nau hanga 'o tā e mape mo e fokotu'utu'u ko eni e maka lalahi ē maka iki ē maka lalahi ē. Ka ai hano ki'i faingamālie pea afe atu kae lele lipooti ia he 'oku 'ikai ke tau fu'u mahino ka tautolu e 'a e anga e fokotu'utu'u 'a e kau 'enisinia kae afe atu pē he kau 'enisinia ke nau pōpōtalanoa ai, mālō.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Ko e ko e taha ia 'Eiki Sea 'a e ki'i 'a e *concern* 'a e kāinga 'a e maka ko ē fu'u fakavalevale, to'o ...

Sea Komiti Kakato: Ko e maka mei fē?

Mo'ale Finau: Ko e to'o 'Eiki Sea 'ave ki he 'āhangā.

Sea Komiti Kakato: Mei he kelekele 'o hai?

Mo'ale Finau: Na'a mau fokotu'u, na'a mau fokotu'u foki 'e mautolu ke sima he ko e palani ke sima'i, sima e *foundation*.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Pea kuo liliu e palani ia 'o maka.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito Fakaofonga. Hoko atu ho'o me'a 'a'au. Koloa pē ke lava atu e ngāue 'a e Pule'anga mo e fefononga'aki.

Mo'ale Finau: Sea hangē ko e laú, 'io tau fononga pē mālō e kuo lava ē ka kuo tau faka'amu ange pē 'e 'i ai ha taimi 'e fakahoko 'etau ngāue ke toe fakamaatoato ange.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i fehu'i pē mu'a Sea.

Sea Komiti Kakato: Fehu'i ē mei he 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'una Sea, 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Komiti Kakatō ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku ki he Fakafofongá he nau lele atu fakamuimui ki Ha'apaí na'a ku 'alu 'o faikava 'i tu'akolo ko ē 'o Pangai hala ko ē ki mui'i fonua, kovi 'aupito e halá pē 'oku kau he'ene palani ke tanu e hala ki mui'i fonua Sea 'oku fu'u ...

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ...

Mo'ale Finau: Sea ko eni 'oku 'asi pē he'enau he'enau fiema'u 'a e halá. Sea 'oku 'asi pē honau fiema'u pea ko u tui ko e halá ne u 'osi kole au hení pea te u kole pē ki he Palēmia kapau 'e angalelei 'a e mīsini ko ē 'a e motu'a ko ē 'oku 'i ai, ke tokoni pē ki he'emau ë 'o teke e halá fakatokalelei'i pea 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha mīsini maka ia, ke mau ë pē 'o sāvolo'i mai pē ha maka ke 'ave 'o, 'o 'ai 'aki. Ko hono mo'oní Minisitā kau pē hala.

'Eiki Palēmia: Sea ko u ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una pea tapu pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato, fakamālō 'aupito ki he Fakafofonga Fika 12 ko u toki fanongo eni 'oku lea lelei ki he, ki he ki'i motu'a ko ia 'oku, 'oatu he Pule'anga ke 'alu 'o fai e ngāue. Ko e toe, na'e 'ai ia ke tuli mai e motu'a ko e, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. Mo'oní 'aupito ia. Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko hono mo'oní 'o'ona ia ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

<009>

Taimi: 1045-1050

Mo'ale Finau: ... Kole pe au ki he motu'a he ko ia 'oku 'i ai 'ene misiní he 'oku 'ave foki 'emau misiní 'a mautolu ki Vava'u pea ko u tui pē ...

Fiema'u e fanga ki'i hala lotokolo 'i Koulo, Hihifo mo Ha'ato'u

Ko e, ko Koulo 'Eiki Sea ko 'enau fiema'u 'anautolu 'oku taha pe ia ko 'enau fanga ki'i hala koló pē pea koe'uhí ko 'ene 'asi ko ē 'i Kouló te ne fakafofonga'i kātoa atu 'a Hihifo, Ha'ato'u he 'oku tatau kātoa pē 'enau fanga ki'i hala loto koló. 'Eiki Sea ko e taimi ko ē na'e 'ohake ai 'a e palopalema ko ení na'e fai pē kole tatau pē.

Ko e kolo faka'osí ko e kolo ia e motu'a ni 'Eiki Sea, Tongoleleka pea ko e kolo lahi tahá eni 'Eiki Sea. Ko e fakataha tokolahia taha eni 'Eiki Sea 'i ha'aku fakataha. Na'e fonu 'a loto pale Holo e Uēsilianá pea fonu mo tu'a. Pea ko e ngaahi fehu'i kātoa ko 'ení 'osi 'asi kotoa eni ia he ngaahi lipootí kātoa ka te u to'oto'o pē ngaahi me'a hení 'oku 'ikai ke 'así. Ko e halá 'oku 'asi pe hē.

‘Oku ‘i ai e ki’i me’ā mālie na’e ‘asi ‘i he halá ‘Eiki Sea. Taimi ko ē na’e tu’u ai e ongo finemātu’ā ‘e 2 ‘o talatala mai hona ki’i hala he feitu’u Houmatofua, na’e ‘eke he ‘Eiki Nōpelé pe ‘oku fiha e ki’i fakamolé. Na’e talaange mahalo ‘e pa’anga ‘e 2000. Na’e me’ā ofa ai pē ‘a e ‘Eiki Nōpelé ‘a e taki pa’anga ‘e 2000 ‘ena ki’i senití ke fakahoko’aki ‘a e tanu e ki’i hala ko ení ‘Eiki Sea. Pea fai foki e fakakaukau ki he motu’ā *contractor* ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmiā pea u lele atu ki ai ‘Eiki Sea ‘o totongi ‘a e ki’i fo’i houa ‘e 1. Pea ko hono mo’oní ‘Eiki Sea ‘oku te’eki, ‘oku te’eki ke ‘ai e ki’i fo’i halá te u toki foki atu ke ‘ave ki he ki’i fo’i halá. Pea nau tā ki ai talaange ‘oua te ke ue’i e senití te u foki atu ke ta õ ‘ai ki’i fo’i halá.

‘Eiki Sea ko e, ko e fiema’u ‘a Hihifo ki he halá ko e taha e ki’i fiema’u vivili ko eni ki he ‘apiakó ‘Eiki Minisitā Ako. Ko e ‘apiako ko ē ‘i Hihifó ‘oku fonu e ngaahi loki akó ka ‘oku fu’u tokolahi e kauleka akó. Ko e ki’i fokotu’u ko ē na’e ‘omaí ke langa ai pē ha ki’i funga fale fungavaka ki ‘olunga ke lahilahi ke nau ngāue ki ai ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u loto ai ke fa’a ‘oatu e ngaahi talatala mahakí pe ko e lī atu e fale fungavaká ke ‘omai mei fē ka neongo ia te u fakaongo atu pē. Ko e ngaahi fiema’u ...

Lord Tu’iha’angana: Ki’i tokoni mu’ā ki he Fakaofongá.

Sea Komiti Kakato: Me’ā mai ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’iha’angana: ‘Io tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa Kakató. ‘Udingá pē ko e fo’i poini mahu’inga ko iá ko e, ko e ‘apiako ko ení ‘a e kau foki eni ia he kolo ‘oku ki’i tokolahi ‘i Ha’apai pea ‘oku mahino pē ‘a e, ‘a Hihifo. Pea, ka ko e, ka ko e mea’i pē foki Fakaofonga ‘oku ‘i ai ‘a e falemahakí ē, falemahaki motu’ā ‘a e falemahaki motu’ā ko eni ‘oku nau hiki hake foki nautolu ki ‘olunga. ‘Udingá he ‘e lava pē hangē ko e, hanga foki he Feitu’una ia foaki, to’o e fu’u konga ko ena ‘o Ha’apai *High School* ‘o ‘ave ia ki he falemahakí.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Fokotu’u ke ngāue’aki e falemahaki motu’ā ‘o Ha’apai ko ha lokiako

Lord Tu’iha’angana: Ka ko u tui ‘e poupou e Minisitā Akó kapau ‘e, kae tu’u foki e fu’u falemahakí ia kei lelei, ko u tui ko hono fakalelei si’i pē ‘ū, ‘ū loki ko ē ‘i falemahakí kae lava ‘o ki’i vahevahe mai ki ai e ‘apiakó. He ko e, ‘ikai ko e fokotu’u fakakaukau pē pea ko u tui ko e me’ā ia ‘oku mahu’inga he koe’uhia ‘e tu’u pē fu’u falemahaki motu’ā ia hē ‘a ena ko ē me’ā ‘o ‘alu ai pe ia ‘o popo ‘o holo ki lalo kae ‘ikai ke fai hano ngāue’aki. Ka na’e fai pē fa’a talatalanoa kimu’ā na’ā ‘ai ha aka fakatekinikale mo e me’ā pehē ka ko e, ka ‘oku mahalo pē ‘oku ‘alu e sió ko e ‘uhingá ki he ‘apiako kae kamata ia he lautohí. Ki’i vahe atu e kalasi fiha mo e, ki he, nau aka nautolu he ‘ū loki ko ena he falemahaki motu’ā ke na vahevahe pea ‘e meime, he ‘oku nau omai nautolu ‘o to’o atu e fu’u konga ‘i Ha’apai *High School*. Ko e Feitu’una na’ā ke hanga ‘o foaki ange taimi ko ē na’ā ke me’ā ka ‘oku neongo pē na’e ‘ikai ke fiemālie e Potungāue Akó ki ai ka kuo ‘osi. Kuo nau nofo hake nautolu ki he ma’olunga pea tuku mai ā ē ke fai ai e, hā ha’o me’ā ki ai Fakaofonga?

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo’ale Finau: Poupou ki he ‘Eiki Nōpele.

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē Fakafofonga Ha'apaí 'oku ou ki'i ongo'i ko u, ko e fo'i he me'a 'a e 'Eiki Nōpelé 'oku to'o e kelekele ka ko e tu'utu'uni pe ia fakamāmani lahi 'o e 'ātakai 'oku tu'u lavea ngofua 'a Niu'ui pea fai leva ai e ngāue. Hono 'ikai fiefia 'a Ha'apai 'oku nau falemahaki fo'ou 'ikai ke hangē ko Vava'u si'i feifeinga pē ko e mālō pē ta'eholo e tafa'aki 'e taha 'a Pilinisi Ngū. 'Eiki Minisitā Mo'ui ki'i tokoni mai 'oku hangē 'oku, ke fakalelei'i e, ka ko e me'a lelei 'oku fai he 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai ko e ngāue lelei kotoa pē. Me'a mai.

Kei ngāue'aki pē 'a e falemahaki motu'a ki he ngaahi ngāue Va'a Ngāue ki tu'a 'a e potungaue

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea, tapu mo e 'Eiki Palēmiá kae 'uma'ā e Fale 'Eikí kae 'atā kiate au ke u fakahoko atu pē ha ki'i tokoni ki he kaveinga ko ia 'a e falemahaki motu'a ko ia ...

<002>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... 'i Ha'apai, 'Eiki Sea ko e falemahaki ko eni 'oku kei ngāue'aki pē 'e he Potungāue Mo'ui 'o fakahoko ai 'a e ngaahi tokangaekina 'a e mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi tafa'aki ko ia ki tu'a 'o e *public health*, kae 'uma'ā foki 'a e ngaahi ngāue pē pea mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi hoa ngāue kehekehe, 'oku fai e fengaue'aki ke fakahoko e ngaahi fatongia mei he falemahaki ko eni 'o Ha'apai, falemahaki motu'a. Ka 'i he taimi tatau pē ko e fo'i 'elia ko ia 'oku tu'u lave ngofua ia ki he ngaahi feliuliuki 'o e 'ea pea 'oku fiema'u pē ke fakatokanga'i mo e tafa'aki ko ia, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu pea mo e Feitu'una Sea, ko e 'ai pē ke ki'i fakahoko atu 'oku 'i he, taimi ko eni 'oku fai ai 'a e talanoa ko eni ki he falemahaki motu'a ko ē 'i Ha'apai, 'i ai foki mo e fu'u holo Toluafe 'oku ofiofi atu pē 'i he feitu'u ko ia, pea 'osi 'i ai pē ki'i tala, fai pē ki'i talatalanoa fakakaukau ke fakalelei'i 'a e holo, ko e fo'i ngāue ko ē ke fai ki he *foreshore* ko e me'a ia 'oku pau pē ke feinga ke fai. Ka ko e 'i ai 'a e ngaahi fale motu'a pehē 'oku feinga'i ke fakalelei'i ke lava ke fai ai 'a e ngaahi me'a 'a e kolo mo e me'a.

Pea ko 'etau fononga atu ko eni ki he 'aukai 'i he māhina ni te tau ki tō pou ai 'a e ki'i fale 'o Pangai 'i he holo ko eni 'oku fai. Ko e 'ai pē fakakaukau ki he anga 'o e fakakaukau ki he kaha'u Sea, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia e tokoni fakalakalaka e kāinga 'o Ha'apai. 'E Fakafofonga me'a mai he 'oku lolotonga fai ho'o me'a 'i he, 'i ho kolo totonu, pea ke tali mai mo e fika 8 e fehu'i 'i he lipooti 'o Tongoleleka.

Mo'ale Finau: 'Io, ko e fehu'i ko ē fika 8 Sea, sai ko 'eku faka'osi ki Tongoleleka 'Eiki Sea, fakamālō ki he kāinga 'enau ma'u e loto ma'ulalo ke nau, 'omi he'enau lava 'o tui ki he langa fonua. Ko hono mo'oni 'Eiki Sea, 'osi palomesi e Pule'anga 'e ngaahi e hala 'o Ha'apai, 'ikai ke u tui ke u toe ha'u 'o hoha'asi kinautolu, ngaahi ia. Pea ko e ngaahi 'o e hala 'o Lifuka 'Eiki

Sea, ‘i he’eku foki pē ko eni ‘i he ‘osi, ala pē mautolu totongi e misini ‘utu e misini, teke homau hala, ngaahi homau hala, fiemālie pē Pule’anga ia.

Ko e fika 8, ko e ki’i konga fakapolitikale ia ‘Eiki Sea ‘o ‘emau ‘a’ahi, 8 mo e 9, ka na’a mau lava pē ‘o solova. Na’e ‘i ai pē fehu’i fakapolitikale ‘e taha na’e fai ia ‘i Foa, fonua politiki foki ‘a Foa ia. Ka na’e hanga pē ‘e he Sea ‘o tali ai ‘Eiki Sea ‘o ‘osi, ‘a ia ko e tui ‘a e motu’ a ni ‘Eiki Sea ‘oku lava pē ‘o fakamatala ‘a e politiki ke mahino ki he ‘atamai ‘o e kakai, ke nau lava ‘o *separate*, fakavahevahe’i e politiki he ‘oku ‘ikai langa fonua ia.

Ko e fika 8 ko e fehu’i malie na’e ‘omi mei Tongoleleka, te u faka’osi ‘aki ‘eku ki’i lipooti. Na’e pehē, na’e ‘i ai foki mo e ngaahi tokoni mei he kāinga ki he Fakaofonga na, ‘oku fakapotopoto ange ke ‘oua ‘e toe kau ia ‘i he fakapaati. Ko e fehu’i na’e talamai kia au ke ‘oua te u kau au he fakapaati fakapolitikale.

‘Eiki Sea, na’a ku tali ‘i he pō ko ia, ko au ‘oku ou tui ki he me’a ‘oku totonu, ko e fa’ahi ia ‘oku ou kau ki ai, ko e paati ‘oku ou kau ki ai, paati ko ē ‘oku nau hanga ‘o fai e me’a ‘oku totonu langa e fonua, pea fiemālie ai hoku kāinga.

Ko e fehu’i hokó ia, na’e talamai ia he ‘oku, ke ma ‘ofa ‘i Ha’apai mo tokoni, he na’e ‘uhinga e ‘omai e fehu’i ia ko ē ‘Eiki Sea he na’e talamai ia fakatātā ia kuo tanu ‘a motu mama’o ia kae hala ‘a Ha’apai ia. Ko e ‘uhinga ia na’e ‘omai e fehu’i ko ē, pea ko ‘eku tali ko ē ki ai te u toki tukuange pē ‘e au ki he Nōpele ke ne fai ‘ene tali, na’a ku talaange kapau ‘oku fai ha vahevahe ‘oku ta’etaau, mo ‘ikai ke vahevahe fakapotopoto, pea te ‘ofa kita ki ha taha ‘o siokita ka ‘oku te nofo ‘i he nofo’anga ‘o e Pule’anga, ko e faihala ia. Ko ‘eku tali ia na’e fai ki he fo’i fehu’i ko ē, te u nofo pē he me’a ko ē.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu.

Sea Komiti Kakato: ‘Io, fakatonutonu ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea talu ‘a e lele mai ‘etau patiseti ‘i he ta’u kuo ‘osi, pea mo e ta’u ni mo e fakamahino ma’u pē pea ‘oku toutou ‘oatu ma’u pē *statement* ‘a e Palēmia ko e tanu ‘e kau kātoa pē ‘i ai pē fanga ki’i hala ‘oku fakavavevave, ka kuo pau he ‘ikai ke lava ‘o tanu fakataha koe’uhí ko e me’angāue ‘oku ‘ikai ke lava ‘o fakatotofu...

<005>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Minisitā MEIDECC: ...kātoa ‘i he taimi pē ‘e taha. ‘A ia ko e fo’i tali ia Sea na’e totonu ke ‘oange ‘e lava ia ka ‘e lava ia mahalo he ta’u ni pē ko e ta’u fo’ou. Na’a mau palani, ko e palani foki ke ta’u ‘e 4 ‘a e tanu kātoa ko ē ‘o e hala. Ko e pehē ko ē ‘oku vahevahe ta’etaau ‘oku hala lahi ‘aupito ia. ‘A ia ko e palopalema Sea ko hono ‘ave ‘a e *information* hala ki he kakai, ‘ofa ā ‘o fakamatala totonu e me’a ke mahino ki he kakai kae ‘oua ‘e taki hala’i kinautolu pea ōmai ‘o fai e fa’ahinga malanga fakavalevale mai ki Fale ni mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito ‘Eiki Minisitā.

Mo’ale Finau: Sea kapau te mou fakatokanga’i Hou’eki ‘eku tali, kapau, na’e ‘ikai te u hanga ‘o tuhu’i atu ha taha ke tukuaki’i. Kapau ‘oku vahevahe ta’etaau ‘a e vahevahe ‘a e koloa ‘a e fonua Sea ‘oku hala ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Sea te u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea. Ko 'eku fanongo 'anenai ki he pehē 'e he Fakafofonga tanu e hala 'a motu mama'o kapau na'e me'a lelei ki he'eku lipooti na'a ku fakamahino ai ko 'emau me'a 'oku fai ko 'emau hanga 'o 'omai 'a e 'one'one ko e patapata 'o feinga'i pē ke hokohoko pē 'ene tokalelei pē 'a e hala, 'e hoko atu e tanu ka 'oku mau tali ki he laine ko ē 'o e tanu pea ko ia Sea ko e misini ko ē 'a Vava'u ko u 'osi kole ki he Palēmia 'osi pē hoko ki Niua ke mau kamata mai 'a Niua toki vakai mai 'a Ha'apai he 'oku ofi mai ia pea lahi pē 'ū misini. Sea ko u kole atu tuku mu'a e fa'ahinga tali ko eni koe'uhí ko e faihala. 'Oku 'ikai ke tau fiema'u ke tau fanongo he ko e fa'ahinga talanoa fakakemipeini ia Sea ko ia pē Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā 'e Fakafofonga miniti 'e 5 ko eni fakama'opo'opo ke mei a'u ki 'Uiha mo ...

Mo'ale Finau: Sea kuo 'osi 'oatu 'eku fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Finau: Na'e 'uhinga 'eku tali ko ai he ko e fehu'i na'e 'omai fakapolitikale.

Sea Komiti Kakato: Faka'ofo'ofa.

Mo'ale Finau: Na'e 'osi tala kia nautolu ke tuku e fehu'i fakapolitikale, pea na'e fehu'i mai hā e 'uhinga 'ikai te u kau ai mo motu mama'o he 'oku tanu honau hala 'o nautolu ka mau hala, pea ko e tali na'a ku 'oange 'ilo'i pē he ongo Nōpele ko ia pē pea 'osi. Ko u kole fakamolemole atu 'e Hou'eiki Pule'anga kapau 'oku hao pē 'etau ngāue 'atautolu 'oku 'ikai ha me'a ia ke tau hoha'a tautolu ki ai.

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 13 te ke me'a mai fakaulo ai ho maama.

Veivosa Taka: Sea ko e tokoni pē Sea.

Sea Komiti Kakato: 'Io sai pē.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. Na'e 'i ai 'a e motu'a ni 'i he me'a ko eni 'a e tokotaha ko eni fekau'aki pea mo e ...pea na'a ma ki'i mumuhu ai mo e Fakafofonga ko e fehu'i fika 9 na'a ne pehē mai, pea na'e 'i ai pea mo e tapou mei he kāinga ki he ongo Fakafofonga ke na 'ofa 'i Ha'apai 'o tokoni ki Ha'apai pea ke faka-'Otua hono heu mai e tāpuaki ke 'inasi ai e 'otu Ha'apai.

'Eiki Sea ko e ongo fo'i ua ia ko ē na'e fakapolitikale ka na'a ma talanoa ki ai pea u fakahoko ange ki he ...'ikai ke mea'i ia he ongo Nōpele ka na'a ku ma'u 'a e loto 'o e tangata'eiki ko eni pea 'oku ou tui 'Eiki Sea pea neongo 'oku 'ikai ke ha'u ia he laine 'oku ma tui ki ai, ka ko e 'uhinga ko ē 'a e motu'a ni na'e pehē he tangata'eiki ko eni ko e faha'i ko ē 'oku Pule'anga pea mo ō ki ai, ko e 'uhinga ia 'ene hoha'a mai, 'uhinga foki ko e me'a ko ē na'e lave ki ai 'a 12 ko hono 'uhinga he 'oku tanu e ngaahi feitu'u kae 'ikai ke tanu, 'a ia 'oku pehē leva ko e tapuaki na'e 'ave ia ki he ngaahi feitu'u ko ia, ka 'oku ou tui ko e tu'unga ia 'oku ou lave'i

fekau'aki pea mo 'ene faka'amu 'Eiki Sea. Ka 'oku ou tui 'oku 'ikai 'i ai ha me'a ia 'e hala pē 'e 'i ai ha ngaahi me'a 'e kovi kia kimaua, ka ko e anga pē 'a e poupou pea mo e tokoni. ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea lava pē ke u tokoni ki he Fakaofonga.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko 'eku ki'i tokoni 'a'aku pē ki ai ko e fiema'u ko ē tangata'eiki ko ē na'a ne talaange kia naua mou ō ki he feitu'u ko ē ko ē 'oku fakahoko mai ai 'a e tokoni. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni atu pē ke fakakakato e, tapu pē mo e Feitu'una 'Eiki Sea, ko e me'a foki ia Sea hangē pē ko ē 'oku ke mea'i he ngaahi lipooti, ko 'ene 'asi pē ngaahi 'isiū fakapolitikale ma'u kehekehe kātoa, he 'oku 'ikai ke 'asi ha Niua hē ka 'oku ou lave'i pē 'e au na nofo fakataha foki na me'a fakataha ko e ki'i fakatātā pē ia 'a 12 ki he manako pē ia ke fakatātā ma'u pē ia ki he Ongo Niua ko e 'uhinga, hangē ko e me'a hake, ka ko hono mo'oni ia mahalo na'e 'ohake ...ko 'emau fakataha ko ē 'i Hihifo Sea na'e 'alu 'o a'u ki he 11 toki...

<007>

Taimi: 1100-1105

Lord Tu'iha'angana: ... tuli pē curfew na'a, pea na'a ku meimeい tule mohe au na'e 'ikai ke u fu'u loko fanongo lelei au ki he issue fakapolitikale na'e 'ohake. Ka 'oku ou tui ko 'eku tokoni pē 'aku ko e me'a ko ia na'e me'a'aki e he Minisitā MEIDECC, ko e mo'oni ia. Ko e 'uhinga, ko e ngaahi, mau fakataha tautefito ki 12 he 'oku ai e ongo motu lalahi pea 'oku 'i ai 'a e Kolomu'a 'a Foa pea mo Lifuka, 'oku fiema'u ko ē hala ai, tautefito ki he,..neongo 'oku 'i ai e 'ū motu lalahi 'oku fiema'u hala, ka ko e ongo motu eni 'oku fiema'u lahi taha ai e me'a ko e hala. Pea ko e 'Eiki Minisitā ko ia pē ia, ko e fakataha kotoa pē ha ki'i feitu'u, 'oku tokanga ki he me'a ko e hala pule'anga na'e 'osi fakama'ala'ala pē ia, ko 'etau tali eni ki he'etau me'angāue. Ko 'ene a'u mai pē 'etau me'angāue, fakahoko leva 'etau ngāue he ta'ú ni, ka na'e 'osi fakahoko pē me'a ko ia, ka ko e ki'i fo'i faka'uhinga pē ia 'a e 12, ko u tui 'oku na fe'ofo'ofani ma'u pē naua ki he'ena fakatātā 'aki pē mo e Fakaofonga Niua. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele. Fakaofonga, ko u pehē 'oku monū'ia 'a Ha'apai he 'ahó ni. Toe pē 'etau ki'i 'asenita 'e 2.

Mo'ale Finau: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: Ko u tui ko e 'aho ni kakato 'e 'oatu e fu'u taimi ko ia ma'a Ha'apai he 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'aku 'asenita. Me'a mai 'Eiki Minisitā ko 'ene lava pē me'a 'a e 'Eiki Minisitā pea tau ki'i mālōlō ai.

'Eiki Minisitā Ngoue: Ko u manatu'i hake pē 'e au e me'a ko eni, ka 'oku ou loto pē au ke 'ohake e me'a ko ení ke vakai ki ai 'a e Hou'eiki Pule'anga. Koe'uhiko e maka ko ena ko ē 'oku fai ai ko ē hono to'o ko ē mei he 'elia 'i Holopeka. Ko e maka 'o hai? Na'e fēfē hono ngāue'aki e maka ko ia, ka 'oku to'o mai e maka ko ia, 'e uesia lahi hangē ko e me'a 'oku ke me'a ki ai. Ko e maka pē ia 'o e tama ha'ana e fu'u maka, pē ko e maka, he ko u 'ilo foki ko Holopeka ko e maka ia e Ma'utofi'a...

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Ngoue: ...Pea 'oku fai pē foki falala mei he Pule'anga ke tuku pē ki he ngaahi tofi'a ke nau tokanga'i e ngaahi 'elia ko ia, 'au ki he matātahi. Toe fakakau atu eni mo e SMA ki he tokanga'i 'e he kakai. 'Ai ange ha'o me'a ki ai ke fekau'aki mo e maka, he 'oku ou tui 'oku totonu ke 'i ai ha tokoni ki he ni'ihi ko ē ki he tokotaha pē ko e ni'ihi ha'anautolu 'a e fu'u maka.

Mo'ale Finau: Sea, te tau ki'i mālōlō ai?

Sea Komiti Kakato: Mālōlō na'e fai atu e fehu'i. Sai Hou'eiki mou laumālie lelei tau ki'i me'a atu ā 'o mālōlō kae toki tali e fehu'i ko ē ha taimi. Mālō.

<008>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(*Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Tu'i afitu ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: Faka'osi mai e Fakafofonga Ha'apai lolotonga ho'omou me'a 'i tu'a Hou'eiki lahi e fetu'utaki mai 'a e kakai kiate au pē 'oku fai koā ha Fale Alea. Pea u talaange 'oku nau lolotonga 'ilo. Pea ko e lea mai 'oku nau 'ilo he haafe houa, Hou'eiki mou tokanga ki he'etau ngāue. Me'a mai Ha'apai.

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i me'a pē 'e taha hoko atu 'i he Lipooti 'a Hihifō ko 'enau kole pē na'a lava ke fakamāketi'i 'enau ngoue pea mo e ika 'a ia 'oku mahino pē 'oku 'i ai foki e *policy* ki ai 'a e Pule'anga fakamālō ki he Pule'anga hono fakahoko e *policy* fakamāketi ko ia.

Ko e 'io ko e me'a ko ē ki he akó kuo 'osi fakahoko atu pē ki he Minisitā Ako mahino 'aupito pē 'a e si'isi'i 'a e lokiako ia 'i Tongoleleka kou tuku pē ki he Minisitā ke ne toki fai mai ha'ane me'a ki ai.

Ko hono faka'osi me'a fakapolitikale 'Eiki Sea tuku ia ki he tafa'akí ka tau hoko atu. 'Eiki Sea ko e peesi ...

Sea Komiti Kakato: Mālō, 'e tapuni'i e matapā ko ē 'i tu'a mo e longoa'a. Matapā hū mai ko ē. Me'a mai.

Mo'ale Finau: 'I he peesi 22 'Eiki Sea ko 'Uiha ko e 'aho ko ē na'a mau 'a'ahi ki 'Uiha 'Eiki Sea na'a mau talanoa pē mo e ongo Nōpele ko e 'aho ia ko ē na'e tanupou ai e uafu 'o 'Uiha 'a ia na'e 'ikai ke ai ha fu'u taimi lahi ke fai ha fakataha na'a mau lau pē 'e kimautolu 'Eiki Sea 'a e fakataha ko ē he tanupou ko e fakataha ia pea koe'uhí he ko e fu'u *milestone* ia ki he fonua pea na'e 'i ai pē 'a e ki'i faingamālie e motu'a ni 'Eiki Sea ke u ki'i vakai atu ki he ngaahi 'api pē 'i 'Uiha pea mo e ngaahi ha'ofanga pē 'i he fo'i taimi ko ē na'e fai ai 'a e kātoanga ko eni 'Eiki Sea ko 'enau fiema'u 'a nautolu ko e palau pē ia. 'I ai pē 'enau ki'i palau 'Eiki Sea ka 'oku taimi pē ke fetongi pea 'oku 'osi tau e palau ko ia ki 'Uiha 'Eiki Sea fakataha pea mo e mata'i palau mo e taulani. Pea neongo ne 'ohake heni na'e ki'i tō ki tahi na'e 'ohake 'a e palau 'Eiki Sea ka na'e lava pē hono feinga'i ko e hifo atu pē he ... 'one'one 'Eiki Sea ko e, hono

mo'oni ko e *challenge* ma'u pē ia ki he Fo'i 'One'one 'Eiki Sea hono fetuku ha ngaahi mīsini lalahi 'i he fanga ki'i motu. Fakamālō ki he *MOI* 'oatu e ki'i lafalafa ko ení 'o feinga'i 'o 'ave pea 'oku toki 'osi eni e tā mai mei 'Uiha 'Eiki Sea ne tāpuaki'i e palaú 'oku tu'unga faka'ofa 'aupito.

'Ikai totongi e palau 'a Uiha mo Felemea ki he fiema'u kau faifekau.

Pea 'oku 'i ai pē mo e ki'i me'a makehe ki he palau ko eni 'Eiki Sea ne u fa'u 'e au hono ki'i *contract* aleapau. Pea 'oku fakamo'oni ki ai 'a Felemea mo 'Uiha ki he anga hono pule'i mo hono ngāue'aki pea mo e totongi. Ko e totongi 'Eiki Sea pa'anga 'e 50 ki he houa. 'I ai mo e ki'i fo'i kupu 'e taha he ki'i fo'i *contract* ko eni 'Eiki Sea 'oku pehē ka 'i ai ha Faifekau 'oku 'alu 'ave kospipeli ki 'Uiha mo Felemea ta'etotongi 'a 'ena palau 'a naua. Ko hona totongi ko e tāpuaki. 'Eiki Sea ko e toki *text* mai eni e motu'a faka'uli mei Felemea ko e palaú hangē ia ko ē 'oku teke lele holo pē 'oku 'ikai toe 'utu ia ko e tāpuaki ia 'Eiki Sea 'o e anga ko ē 'o e mo'u'i 'i hono fakapale'i e kau Faifekau 'Eiki Sea.

<009>

Taimi: 1135-1140

Mo'ale Finau: Ko e, ko e ki'i me'a pē 'e taha 'i 'Uiha 'Eiki Sea 'oku, mahalo ko e ki'i fo'i konga faka'osí na'e 'i ai pē fanga ki'i tanu pou foki fanga ki'i savolo 'Eiki Sea na'e totongi pea na'e 'i ai e motu'a ni. 'Oku 'i ai e ki'i me'a 'oku ou mahu'inga'ia hē ko e talitali ko ē 'Eiki Palēmia 'Eiki Sea, na'e fai he motu'a ni mo e Fakafofonga 13. Na'e me'a e kau Minisitā ia ki honau nofo'anga ka ma lue atu 'i loto tahi 'o ma a'a atu he tahí ke talitali 'a e taki e fonuá 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ko ia 'Eiki Sea na'a ma hanga 'omai mei aí ko e politikí 'oku tautau ia 'i tu'a ko e langafonuá kuo pau ke ma 'asi ai 'Eiki Sea. Pea ko ia 'oku fakamālō ki he 'Eiki Palēmiá he'ikai ke ne hanga tupe'i kimaua he loto tahí, si'i ala hake homa nimá 'ohovale e Palēmiá he sio hifó ko maua eni ia 'oku ala hake homa nimá mo 'ema tau'olunga hake. Me'a mai 'Eiki Palēmia me'a mai ki ho nofo'angá 'Eiki Sea. Ko e anga ia 'etau langafonuá 'Eiki Sea ko e politikí ia 'e kehekehe ma'u pe ia.

'Eiki Palēmia: Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakatō. Ko e hā ha 'aonga e lulululu kae hiki ke lī ki tu'a?

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Palēmia. Fakafofonga fakama'opo'opo mai kae hoko atu e ongo 'Eiki Nōpelé he 'oku faka'ofa ho'o lipootí.

Mo'ale Finau: 'Eiki Palēmia hangē pē ko e me'a ne u lave ki aí ko e faikehekehe ia 'e 'i ai ma'u pē. Ko e langafonuá 'e puke nimá ke langa e fonuá. Ko e taumu'a ia ne u 'alu ai mo e ongo Nōpelé ki Ha'apaí 'Eiki Sea. Ko ia ai ko u, pea neongo ko 'emau ki'i savolo na'e pa'anga pē 100 'Eiki Sea, ko e 'oatu ko ē 'emau savoló 'Eiki Sea 'ikai ke ui ia. Ui e savolo tolumano ia mo e ngaahi me'a ko ía kae si'i fūfuu'i pē 'ema ki'i savoló, na'e 100 foki ia 'Eiki Sea. Ka ko hono mo'oní ko e ki'i fo'i 100, \$ 100 ko ení 'Eiki Sea 'oku ne fakatafe e tapuakí ki 'Uiha mo Felemea he 'oku fakafolofola 'a e anga 'etau ngāué 'Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko Felemea ‘ikai ke ‘i ai ha toe fu’u lipooti ia ki Felemea. ‘Ikai ke ‘i ai ha’anau fiema’u ‘a nautolu. ‘Otu Kinekiná ia, ko ‘enau kolé pē ‘a nautolu ko honau holo pē ke fakakakato pea ko e pa’anga ko ē ‘e fāmano he ta’u ‘e 4, fāmano he ta’u ‘e 4 ‘Eiki Sea. Mei he 2017 ki he ta’u ni lava ai pē honau holó ‘o nautolu ‘o langa kae me’a Sea ki he anga fakapotopoto ‘a e kaingá. Ko e mahalo ko e ngata’anga ia ‘eku lipootí Sea kae tuku ke u fakamālō he ki’i miniti ‘e taha ko ení.

Fakamālō hen i Fielakepa ko e ‘Eiki ia ‘o e ‘Otu Kinekiná. Mālō e kei kātaki fuoloa, kātaki e motu’á ni ke hoko ko homou Fakaofonga ki he Fale Alea ‘o Tonga. Fakamālō hen i Malupō ko e ‘Eiki ia Fanga ‘i ‘Uihá. Mālō e kātaki lava atu e fatongia ‘a’ahi. Pehē foki kia Kava Mo’unga’one mo Siulua, pehē foki ki he hou’eiki tauhifonua ‘o Tongoleleka pehē ki Takalaau ‘Afitu. Mālō e langafonua. Ko e ngāue ena ‘oku tuku atu ki he puha fuá ke mou fua tautau ‘a e ngāue ‘a e motu’á ni ‘i he ta’u ‘e 4 ko eni kuo ‘osí kuo tau toki situ’á atu mei ai. Kātoa e hala ko e tangikē vai ko e uafu ko e fōsoa ‘oku ‘osi ‘i he palani ia ‘a e Pule’angá ‘Eiki Sea pea mo e akó. Lava hoku fatongia. Mālō ‘Eiki Sea ka u tatau atu ‘eku lipootí ka u tukuange ki he Fakaofonga Fika 13 kapau ‘e me’á e Feitu’una pea ko e ongo Nōpelé te na faka’osi atu ‘emau lipootí ‘Eiki Sea ‘i hono fakanofonofo ki hono laumālie totonú. Mālō Sea ma’u e faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Ha’apai 12. ‘Oange faingamālie ki he ongo ‘Eiki Nōpelé pea kapau ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’á ke na me’á ki ai homou ‘a’ahi ho lipootí, ‘e pāloti leva ho’o lipootí kae toki hoko ki Ha’apai 13 ‘ene lipootí. Mālō. Me’á mai.

Lord Tu’iha’angana: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’una pea tapu mo e Hou’eiki e Komiti Kakato e Fale Alea ‘o Tonga. Ki’i momēniti si’i pē ke fakahoko atu e fakahoha’á. ‘Eiki Sea ko e lipooti ena ‘oku ‘osi fakahoko atu he Fakaofonga Ha’apai 12, ko ‘ene mā’opo’opo lelei ia ‘emau ngāue nemau fakahokó fakataha mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá pea mo e Fakaofonga Ha’apai 12 kae ‘uma’ā e Fakaofonga Ha’apai 13.

Ko ‘eku ki’i lavelave atu pē ‘aku ia ki he fanga ki’i me’á pē ‘uhingá na’e fai ki ai ‘ema, hangē pē kuo ‘osi fakahoko atu ia he Fakaofongá e ngaahi me’á na’e ‘osi, ko e ‘uhingá he ko e, ko e, tukukehe mei he ongo Fakaofongá ka ko e, ma taumu’á mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá ko e me’á pē ko ē ‘oku ‘omi ha fakataha, ha faingata’ia pe ko e hā pea ko e me’á pē ko ē ‘e ala lavá pea ‘ai ke mahino ‘e lava pea, pea talaatu ‘e lava...

<002>

Taimi: 1140-1145.

Lord Tu’iha’angana: ...Pea hangē pē ko ia kuo ‘osi fakamatala he Fakaofonga 12, ko e fanga ki’i me’á pē ia na’e ala fai atu ai ‘a e tokoni, pea mo e mahino ‘e, pea kuo ‘osi fai e ngāue ki ai ‘o lava ka ko e fanga ki’i me’á iiki pē eni ia, na’e fai ki ai e, na’e me’á ki ai e ‘Eiki Sea, ke fakakakato ka ‘oku nau me’á mai pē ‘oku fakahoko pē ki ai e ngāue. Hangē pē ko e me’á na’e me’á ki ai ‘a e Fakaofonga Sea, na’e ki he tanu hala, hangē pē na’á ku lave ki ai kuo ‘osi mahino foki ‘ikai pē ke ‘i ai ha me’angāue ia ‘i Ha’apai. Pea kuo ‘osi fakahoko pē ia ki he Pule’anga ‘a e, ko e ha ‘a e fokotu’utu’u ke ‘omai ha me’angāue ke fakahoko’aki ‘a e ngāue ki he ‘ū hala ‘o Ha’apai, tautefito ki Lifuka mo Kauvai Foa. Pea kuo ‘osi fai pē hono muimui’i kae hangē pē ko e me’á na’e me’á ki ai ‘a e Fakaofonga, na’e ‘i ai ‘a e fanga ki’i monomono fakataimi pē na’e fakahoko mai ‘e ala fai he me’angāue ko ē ‘a e motu’á ko ē ‘oku ne lolotonga fakahoko e ngāue ko ē ‘i he halaholopeka, ‘a ia ko ‘ene excavator ‘e ala lava ‘e he’ene, ‘o fai ‘aki pē he mata ko ē ‘i mu’á ko ē misini ‘e lava pē ‘o, ngaahi fu’u luo ‘oku lalahi ‘aupito, pea

‘oku ‘i ai pē mahalo ‘enau founa pē kau *operator* ko ē misini ko e ō atu pē ‘o vauvau ‘aki ‘a e ngaahi me’ā hangē pē ko ē hano tele ke fakatokalelei, ngaahi me’ā pehē.

Fiema’u ke fakalelei’i e hala pule’anga.

Pea hangē ko ena na’e fakahoko mai ‘i Houmatofua, pea na’e fai e me’ā ki ai mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘e ‘oatu ha ki’i tokoni ko e ‘uhingá ko e misini ko eni, ko hono *hire* atu ko ē ki tu’a ‘oku pa’anga ‘e 500 he houa, pea na’e fai ‘a e fakafuofua ko e luo ko eni ko ē ‘o e luoluo ko eni e hala, fo’i hala pē eni ‘i Houmatofua he na’e si’i tu’u ‘a e fefine ai ‘o fu’u matu’aki mahino ‘a ‘enau faingata’ia ko ē, pea na’e fai leva ‘a e fakahoko na’a lava ‘e he ki’i founa ko eni ‘a ia mahalo ‘e pau pē ko e ki’i houa ‘e 4, ‘a ia ko e pa’anga ia ‘e 2,000 ki he misini kae lava ‘o fai e fanga ki’i, ‘ai pē mata ko ē misini ‘o fakatokatokalelei ‘aki ‘a e ngaahi fu’u luo lalahi ‘aupito, ke lava pē ‘o fai ha ki’i fononga fakataimi ai.

Pea na’e kei fai e fakaongoongo ai ki he Fakaofonga ke fai ‘ena ki’i ‘ahi’ahi ko eni mo e motu’ā ko eni ha’ana e misini ‘a ia ‘oku ne fakahoko e ngāue ‘i he hala Holopeka, pea mo e kei fai e fakaongoongo ki ai ke mahino he na’e ‘i ai ‘a e hala kehe ia na’e ‘ai ‘e he Fakaofonga ke na ki’i ‘ahi’ahi ai, pea kapau ‘e ola lelei, he ‘oku mahino foki Sea ko e ngaahi misini ia ko eni ‘oku ‘i ai hono ngaahi fu’u va’e ko ē ‘oku hangē ko ē ha, tongitongi ngāue ‘aki ko ē mei hangē ko e ngaahi fu’u katapila mo e me’ā pehē, pea ‘oku pau pē ke fai e tokanga he ka hopo hifo ki he hala ‘e ‘uluaki maumau’i, ‘oku tafa’aki ua ma’u pē, ‘e ‘uluaki maumau’i ‘ene ngaahi fu’u va’e ‘ona ‘a e hala pea toki a’u e mata, pea na’e kole pē ki he Fakaofonga ke na ki’i ‘ahi’ahi mu’ā mo e motu’ā, pea kapau ‘oku sai, pea ‘e ke na, na’a lava ke fakalelei’i ‘aki ‘a e hala Houmatofua, pea pehē ki he hala e kāinga ko eni ‘o e ‘Eiki Sea e Fale Alea ‘i Faleloa, na’a nau, ‘oku ‘i ai pē ‘enau seniti fakakolo ‘anautolu kapau ‘e ola lelei e ‘ū me’ā ko ē ki he, me’angāue pē foki ia ‘oku ‘i ai ‘i Ha’apai he taimi ni, ko e *excavator* ko ē ‘a e motu’ā ko ia, ka ola lelei e ‘ū ngāue ko eni, ‘e ‘ai ‘i Houmatofua pea toe hoko atu ki Faleloa ki honau ngaahi hala ko ē ‘oku fu’u lōloa ‘aupito. Pea ko ia ‘e me’ā mai pē ‘a e si’i kāinga ko ena na’e pehē ko ē ‘e fai, ko e fakaongoongo pē eni ki he Ha’apai ki he Fakaofonga ke na ‘ahi’ahi’i pē ‘e sai ‘a e founa ko ia kae lava atu ‘a e misini ‘o ‘ai ia.

Kei fai ngaue ki he tangikē vai ma’ā e kau fakapaea he lotu ‘i Kotu mo Pangai.

Pea mo hono 2 pē Sea ‘i ai e ki’i me’ā na’e fai e ‘a e lava atu ‘i he, ko e si’i kole tangikē vai ia na’e fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Kovana, ko e kau fakapaea eni ‘i he lotu, lava ‘enau ngaahi ngāue pea nae fiema’u ki’i tangikē ki ai ‘e 2, pea mo e tangikē vai ‘i Kotu, ko e kau me’ā tatau pē, ko e kau Faifekau pē eni, ‘oku na’e si’i fiema’u pea na’e, ma pehē pē mo e Sea ‘o e Fale Alea, ‘e ‘oatu ‘i he vave taha, ka ko e talu eni mei ‘Epeleli, ka ‘oku fou pē he founa ‘Eiki Sea, ‘osi fakahoko lelei pē ki he ‘Eiki Minisitā e MEIDECC, ka ko ‘eku ‘ohake pē ‘e au henī ke nau si’i me’ā mai pē ‘oku ‘osi fakahoko pē fou pē he founa ‘e a’u atu pē, he ‘oku fai pē hono muimui’i pea ‘oku ‘osi fai pē kole ia ki he ‘Eiki Minisitā mo toutou muimui’i ka ‘oku ne me’ā mai pē ‘e fakahokohoko pē ‘a e tangikē ko ē na’e fiema’u ki Pangai, na’e me’ā, kole mai ‘e he Kovana, fakahū mai ‘e he Kovana ki he kau, ki he si’i motu’ā Faifekau ko eni kae ‘uma’ā foki ‘a Kotu ko e fo’i tangikē ‘e 2 ki hē, tangikē ‘e 2 ki hē, pea ko eni ‘oku fai pē hono muimui’i, ‘oku ou tui pē vave pē hano fakaa’u atu. Pea ko hono, hangē pē ko ē na’e lave ki ai ko au foki mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea na’a mau fakataha mo e Kōvana…

<005>

Taimi: 1145-1150

Lord Tu'iha'angana: ... ‘o e ‘aho ko ia pea ko e fakamālō lahi pē eni ia hangē pē na’e ‘ohake he Patiseti lava lolotonga fai ko eni hono langa ‘o e me’ā’anga ‘a e Kovana Ha’apai, pea ‘oku ou tui pē kuo ‘osi ofiofi atu he ‘osi he taimi ni, ko u tui pē mahalo na’ā fai ha fokotu’utu’u na’ā me’ā atu e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eki Minisitā he uike kaha’u ki he kātoanga ko eni ‘oku fakahoko ‘i Ha’apai he ongo kolisi Taufa’ahau mo Pilolevu mahalo na’ā fakakakato ki ai ‘a e ngāue ke lava ‘o fai hano huufi kae si’i me’ā atu ki ai ‘a e ‘Eiki Kovana mo hono fāmili nau si’i faka’efihi holo pē he fale totongi he taimi ni. Na’e hangē pē ko e ‘asi he me’ā ‘a e Kovana ko e ‘ū me’ā angamaheni pē ia pea na’e fai pē fakahoko ki ai ke nau toki femahino’aki pē nautolu ki ai mo e ‘Eiki Palēmia hangē ko e me’alele fanga ki’i naunau faka’ofisi mo e me’ā pehē ke nau toki fakahoko pē ki he ‘Eiki Palēmia.

Mahu’inga ngaue ki he uafu ‘o ‘Uiha mo e Uafu Taufa’ahau ‘i Lifuka.

Hangē pē ko ia na’e toki me’ā ki ai e Fakafofonga Sea ko e me’ā mahu’inga ia ki he motu’ā ni hangē ko e uafu ko ena ‘o ‘Uiha ‘a ia na’e fakahoko hono tanupou ko u tui ta’u lahi eni e maumau’i e uafu ‘o ‘Uiha kau foki eni ia he motu kei tokolahī ‘aupito ‘i Ha’apai hono kei nofo ai e kakai pea mo kei langa he nau kakai ‘oku nofo mai mei muli nau kei fai e ngaahi langa faka’ofa ‘aupito ai, ka na’e talu e...ta’u lahi eni e maumau honau uafu pea na’e fai ‘a e fakamālō ko e ‘uhinga na’e me’ā ki ai e Fakafofonga fai hono tanupou ‘o fai e ‘amanaki ‘e vave e fakahoko e ngāue ko eni ki he si’i uafu ‘a e kāinga ko eni, ko u tui ko e toe tokoni lahi eni ki he ...ko e kāinga eni ia ‘oku nau kei fai e me’ā ko e langa fakalakalaka ‘oku poupoua ‘oku kei poupou ko ē ke langa honau motu, pea ‘oku ou tui ka lava e uafu tokoni lahi ‘aupito ia ke nau langa fakalakalaka ‘oku fai, ka ko e fakahoko ko ia, ka ko e uafu ko eni ‘i Pangai ‘i Lifuka Sea uafu Taufa’ahau ko e me’ā ko ē ‘oku ou ki’i fakamamafa ki ai ‘eku fakahoha’ā ko e ‘uhinga he ‘oku ‘alu pē taimi mo e lahi ange hono maumau’i kai mai he tahi e loto’i uafu fetaulaki mai ki loto mo e hala ko ē ‘i loto ‘oku toe luoluo lahi ange ‘alu pē taimi ia mo e luoluo ‘aupito ‘oku kumi holo he ‘ū me’alele ha me’ā ke nau lele ai pea ‘oku fu’u a’u ‘aupito e ngaahi luo ki he lalahi ‘aupito, ka ko ‘eku poini ‘oku ou ‘ohake Sea ki he tūkunga ko ē ‘oku ‘i ai e uafu ko eni lave’i pē Sea ngaahi tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai e uafu mahino ‘oku ‘i he Malini foki pea mahino pē ia na’e ‘ikai ke u fu’u ...ongo Fakafofonga Nōpele mahalo pē ‘oku ‘ikai fu’u ‘ikai ke ma tatau ki he motu’ā ni taimi na’e ...ko e meimeī ko e ongo Fakafofonga ko ē kakai ko naua na’ā na fa’ā fai e fakataha ko eni ki he tūkunga ko eni ‘oku ‘i ai e uafu ko hai ‘oku ‘i ai malumalu ‘o e uafu, ka ‘oku mahino ko ē he taimi ni ‘oku ‘i he Malini neongo na’e ‘i ai e ngaahi taimi na’e fiema’u ke foaki ange eni ki he *Port Authority* ke nau fakalele pea ko e me’ā pē ia ‘oku ou ‘ohake na’ā ‘oku ‘alu pē taimi, na’ā ‘oku ‘i ai ha taimi ha fokotu’utu’u he ko e ‘uhinga Sea he ko e lave’i he motu’ā ni ka kei tuku ai pē he Malini fakatatau mo e ngaahi pa’āngā ko eni ‘oku vahe ki ai ke monomono e ngaahi uafu ko ē ‘oku malumalu ‘o e Malini tukukehe ka vave mai ha ngaahi tokoni mei he ngaahi Pule’āngā pē ko e ngaahi kautaha fakapa’āngā ko eni ‘oku tau fengāue’aki tokoni, ka ‘ikai vave mai ha tokoni ko e ‘alu pē uafu ke ta’e aonga Sea.

Ko e poini ia ko ē ‘oku ‘oatu he motu’ā ni pea ko e tafa’aki leva ‘e taha ka ‘oange ki he *Port Authority* kuo ‘osi mahino ‘e vave ha’ānau fai ha’ānau ngāue ki ai ka ‘oku mahino kuo pau ke hilifaki e ngaahi totongi. ‘A ia ko hono fua tautau ia e me’ā fekau’aki mo e uafu Taufa’ahau Sea ka ko hono mo’oni ‘oku ‘alu pē taimi ke koviange loto uafu tukukehe pē ki’i tafa’aki ko ena ‘oku ‘aa’i he Malini tau ki ai e uafu, ka ko e fu’u toenga mai e uafu he tafa’aki Hihifo ‘a ia na’e langa ko ē he tokoni ‘a ‘Aositelēlia mo hono tanu ko ia ‘oku kamata ke kai mai ia ‘o ha’u ki he ‘e ‘alu’alu mai pē ‘o a’u mai ki he fu’u loto uafu pea mo e luoluo lahi faka’uli’ulia he ‘oku hala foki ai e ‘ū me’alele tafa’aki ko eni ko ē fakahihifo. Pea ko ia pē ko ‘eku tu’u pē

‘a’aku ‘o ‘ohake ke toe fai ange mu’ a hano fakatokanga’ i ko e hā e me’ a ‘e fai ko e tuku ko ē Malini ko e tali tokoni pē...

<007>

Taimi: 1150-1155

Lord Tu'iha'angana: ...ka tō mai ha 'uha mei ha feitu'u 'oku nau fie ala mai 'o tokoni ke toe ngaahi 'a e uafu. Ko e 'ave ko ia ki he *Port Authority*, mahino 'e ngaahi pea pau ke hilifaki mai e ngaahi totongi ko ia ki he kakai ko ia 'oku nau ngāue'aki 'a e uafu.

Ko u tui Sea ko e me'a pē ia, ko 'eku ki'i to'o hake pē 'aku ke fai ha fakamamafa Lipooti ko eni 'a 12. 'Oku 'i ai 'a e fakamālō lahi atu ki he ngaahi kāinga ko eni 'i he ngaahi kolo, kae 'uma'ā 'a e ngaahi motu ko eni 'i Ha'apai 12, ki he talitali lelei e 'Eiki Sea e Fale Alea pea u muimui atu ai kae 'uma'ā e Ongo Fakaofonga mo e kau ngāue. Kolo kotoa pē, motu kotoa pē, mahino 'enau fiefia talitali lelei, 'i ai pē foki mo e 'uhinga lahi ia nau ki'i fiu pē nautolu ia he mamata mai ki he motu'ā ni mo e ongo Fakaofonga. Ka na'e lahi 'enau me'a mai ki he 'u fakataha 'e ni'ihī, ko 'enau fanongo 'oku me'a atu e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, ka 'oku ou tui kau ia he'enau fiefia ke nau felōngoaiki mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea pea mau muimui atu ai pē. Sea 'oku 'i ai 'a e fakamālō lahi ki he kakai 'o e ngaahi kolo mo e motu Ha'apai 12, talitali lelei kimautolu ki he 'A'ahi Faka-Fale Alea kuo fakahoko. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Nōpele.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu'ú na Sea kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato. 'Uluaki pē 'oku ou fie to'o henī ha fakamālō ki he ngaahi kupu fekau'aki na'e lava lelei ai 'a e 'a'ahi 'o e Vāhenga Fili Ha'apai 12, tautefito ki he Pilikatia Fielakepa mo e kau Tau Malu'i 'Ene 'Afio hono fakafaingamālie'i 'a e Voea Ngahau Siliva, ke lava fakakakato e 'a'ahi 'o Ha'apai ki he to'u Fale Alea ko eni.

Sea, ko e me'a lahi na'a ku fie lave ki ai he Lipooti 'a Ha'apai 13, ko e ngaahi me'a pē ko ia ki he fekau'aki pea mo Ha'apai 12. Hangē ko e me'a na'e lipooti ki ai 'a e Fakaofonga Kakai, na'a mau kamata 'i Lofanga faka'osi atu ki Pangai pea ko e ngaahi fiema'u ko eni 'a e kāinga kuo 'osi fakakakato atu pē ia he Lipooti. Sea ko u poupou atu pē ki he ngaahi fiema'u 'a e kāinga hangē ko e tangikē vai, 'osi fakahoko pē ki he 'Eiki Minisitā MEIDECC fakamanatu atu pē ko e ngaahi fiema'u vivili eni mei he kāinga.

Fiema'u vivili mei Lifuka mo Foa ke ngaahi honau hala.

Pehē foki ki he ngaahi me'a na'e 'ohake kimu'a fekau'aki mo e tanu hala. Ngalingali ko e ngaahi fiema'u vivili eni mei Pangai 'a ia ko Lifuka pea mo Lotofoa. Koe'ahi ko e ngaahi hala lalahi ko eni 'i he 'otumotu ko eni, 'oku fai e tokanga na'a lava ke fakafoki mai pē 'omai ha ngaahi me'angāue hangē ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Nōpele Ha'apai Fika 1. 'A ia ko e fakaongoongo pē eni ki he Pule'anga Sea, pea ko e anga eni e lipooti mei he Ha'apai 12. Sea ko u fie fakamālō atu pē ki he ngaahi kāinga kotoa pē hono tali lelei kimautolu mau 'A'ahi Faka-Fale Alea he ta'u ni. Na'e fakafiefia 'aupito 'emau fakataha 'i he feitu'u kotoa pē na'a mau 'alu ki ai, pea hangē ko e Lipooti faka'ofo'ofa ko eni 'oku fokotu'u atu. Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha fu'u me'a fakapolitikale ia henī ko e ngaahi fiema'u pē eni 'a e kāinga 'oku fakahā atu he lipooti, pea 'oku ou fakamālō atu ki hono tali e Lipooti 'o Ha'apai 12. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito ongo 'Eiki Nōpele. Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Sea mālō 'aupito e 'omai e faingamālie pea 'oku ou fakatapu pē ki he Feitu'ú na kae 'uma'ā e Hou'eiki e Komiti. Ko e ngāue ko ia tanu hala ki Ha'apai, 'oku lolotonga, ko 'etau toki kamata foki eni he ta'u fakapa'anga 'oku lolotonga fai e talanoa ki ai, ki hano taimi ke kamata ai. Pea mahino 'aupito pē e me'angāue 'oku fai, mo e ngaahi me'angāue 'e fiema'u ki ai. 'ai pē ke ki'i fakahoko atu pē ke mea'i 'e he Hou'eiki 'e vave mai pē. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Ako: Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'ú na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e 'ai pē ke tali atu pē ki he ngaahi me'a na'e 'oatu fekau'aki mo e Ako, fekau'aki pea mo e 'Api Lautohi ko eni 'i Hihifo. Hangē pē ko ia na'e 'osi fokotu'u atu, 'oku ai e, ko e *option* 'e taha ko e fai e sio ko eni ki he falemahaki motu'a. 'Io mo'oni 'e fai e sio ki ai na'a lava e konga 'a e *TVET* 'o fakalele ai, pea na'e fai pē ki'i talanoa ai ki he Potungāue Mo'ui. Ka 'oku ai pē faingamālie ke sio ki he 'ai ko ia e *Form 1* *Form 2* na'a lava ia ai 'o ha'u ai e *Form 1* *Form 2* 'a Hihifo 'o tu'u hē. Na'e ai pē Sea neongo na'e 'ikai ke 'asi mai he fakamatala ka 'oku mahalo 'oku mahu'inga pē ke talanoa ki he ako ko eni 'i Ha'apai. 'A ia ko e hoko atu Fakafofonga hangē pē ko e faka'amu ko e 'a e Pule'anga ke 'alu 'o a'u ki he *Form 2* aka ta'etotongi. 'A ia ko Ha'apai *High* leva neongo 'ene 'alu 'o *Form 1* *Form 2* ka ko e *Form 1* *Form 2* ko ia he'ikai ke toe totongi hoko atu ko eni he ta'u kaha'u, ko e 'uhinga pē ko e taumu'a ko eni ke 'oange ha aka ta'etotongi 'a e fanau mei he Kalasi 1 'o a'u ki he Foomu 2...

<008>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Ako: ...ke 'oua hanga 'e he totongi aka 'o hoko ha 'uhinga ai ke tōnounou ai e aka 'o a'u ki ha ki'i lēvolo 'oku ki'i ma'olunga ange. Pea na'e toe fakahoko mai pē Fakafofonga 'i he'etau ō atu ko ena 'o huufi ko ena e uafu 'o 'Uiha na'e fakahoko mai ai 'e he 'Eiki Kōvana 'enau kole ke 'ai mu'a ha ki'i lokiako ke fakatokoni ki he *Form 2* ko eni 'a e 'Api Lautohi ko eni 'a Mata'aho pea na'e 'osi fai e lele 'o a'u ki ai pea ko e ongoongo fakafiefia pē Fakafofonga 'oku 'ai ke langa 'e he Pule'anga 'a e ki'i lokiako ko eni ko e 'uhinga pē ke lava ai 'a e *Form 1*, *Form 2* ko eni 'i Mata'aho. Ko ia pē 'a e ki'i tānaki atu ki he ... Mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Kalake tau ... 'Eiki Minisitā MEIDECC te ke 'i ai ha me'a ke fie me'a ki ai kae faka'osi.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea, tapu pē ki he Sea kae 'uma'ā 'a e Fakataha'anga 'Eiki 'e Sea ko e ki'i *update* atu pē ko e fakafeta'i pē ia he ngaahi fakamatala kuo 'omi pea mo e me'a kuo me'a mai 'aki he Hou'eiki Nōpele ne 'osi fakahoko mai pē 'a e ki'i fiema'u tangikē, nau fakahoko atu pē foki Sea 'oku te'eki ai ke kakato 'a e ngāue ki he seniti ko eni ki he 'ū tangikē ka 'oku 'i ai 'a e folau atu 'a e Pule'anga ki Ha'apai he uiike tolu 'apē pē ko e uiike faka'osi te mau te mau fakamo'ua mautolu e tangikē ke, pea na'e kole mai he Sea e Fale Alea pea mo e Hou'eiki ke fononga atu ai pē ia mo e Pule'anga 'o foaki kae toki to'o pē ia he 'inasi ko eni e Fakafofongá he kou 'ilo ko e ki'i fiema'u vivili eni he me'a, mālō 'aupito Sea.

Pāloti Komiti Kakato Lipooti 'a'ahi Fale Alea 'a Ha'apai 12.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā, Kalake tau pāloti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'A'ahi Faka Fale Alea 'a Ha'apai 12 fakahā 'aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Pohiva, Losaline Ma’asi, Sione Vuna Fā’otusia, Semisi Fakahau, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Polisi, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Sea ‘oku loto ki ai e toko 15.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali e Lipooti ‘A’ahi Ha’apai 12.

Mo’ale Finau: Sea ki’i ...

Sea Komiti Kakato: Me’ā mai.

Mo’ale Finau: Fakamālō atu ki he Hou’eiki tautautefito ‘eku fakamālō ki he Minisitā MEIDECC kou, ‘i hono fakalea mai ke ‘oatu hoku ‘inasi ke fakalava ‘aki e tangikē, fiefia pē motu’ā ni ‘Eiki Sea ka toki mai ‘osi ko ē ‘a Novema, ‘osi ko ē ‘a Novema pea toki ‘oange ‘inasi ko ia ia ‘o’oku ia, fakamālō atu ‘Eiki Sea mālō e kātaki he lipooti ko eni ‘ofa lahi atu ‘a Ha’apai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Ha’apai 13 ‘oatu pē ho’o miniti ‘e tolu pea tau liliu ‘o Fale Alea pea ke toki me’ā mai ‘o fakakakato ho’o, kei taimi lahi pē ki he Feitu’una.

Veivosa Taka: Tapu ki he Feitu’una ‘Eiki Sea. Fakamālō atu ‘e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki Nōpele he’enau kei me’ā ‘i he Fale ‘Eiki ni kae ‘uma’ā e kau Fakafofonga ‘o e Kakai koe’uhí ko e fanongoa ‘a e, ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e ngaahi ‘otu motu e tahí kae pehē ki ‘Eua pea mo Tonga kotoa ‘o a’u ki Niua. ‘Eiki Sea ko u fiefia ‘aupito he faingamālie ko eni he foaki mai e ‘a e miniti ko eni ‘Eiki Sea ka kou fakamālō atu ho toki tuku mai ‘a e faingamālie ‘i he houa efiafi ke fakahoko atu ai lelei mo toka ‘a e lipooti e kāinga Ha’apai, ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he ki’i faingamālie kuo ke ‘omi ma’aku, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki tau liliu ā ‘o Fale Alea.

(*Pea na’e liliu ‘o Fale Alea pea me’ā hake ai pē ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’ā’anga*)

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tolo i Falé ki he 2:00.

<009>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le’o: Me’ā mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá (*Lord Fakafanua*).

‘Eiki Sea: Mālō homou laumālie Hou’eiki. Ko e tau ngāuē ‘oku kei ‘i he Komiti Kakatō. Ka ko u fie fakatokanga atu pē ki he Sea e Komiti Kakatō ko e Lipooti ‘A’ahi Vāhenga Fili Vava’u 14 ‘oku lolotonga tufa atu ka na’e lolotonga ‘i he Komiti Kakatō pē ia. Na’e to’o ke fakalelei’i e ngaahi fakalea ‘i he lipooti pea ko eni ‘oku toe tufa atu ke mou me’ā ki ai tānaki hangatonu atu pē ki he ‘Asenita e Komiti Kakatō. ‘Oku ‘ikai toe ‘i ai ha me’ā Hou’eiki, kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(*Na’e liliu ‘o Komiti Kakato.*)

Sea Komiti Kakato: Mālō homou laumālie Hou'eiki, laumālie e Kapineti, ‘Eiki Minisitā Lao kae ‘uma’ā e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki, Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Kole eni ki he Fakafofonga Ha'apai 13 ke hoko atu e lipooti ‘ene ‘a'ahi faka-Fale Aleá pea ‘oku talitali lelei kotoa pē kau Fakafofonga kotoa Ha'apai ko ho'omou ‘a'ahi fakatahataha eni na'a mou me'a fakataha kae fai ha feme'a'aki. Me'a mai Fakafofonga.

Fakama'ala'ala ki he Lipooti ‘A'ahi ‘a Ha'apai 13

Veivosa Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea e Komiti Kakato Tale Alea ‘o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki Nōpelé, fakatapu heni ki he kau ‘Eiki Minisitā. Fakatapu ki he Palēmiā kae pehē foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí.

‘Eiki Sea ko u fakamālō atu he faifaiange pea a'u mai ki he taha e, ‘o hono fakakakato e ngaahi ‘a'ahi pea mo hono fe'ilongoaki pea mo e kainga Ha'apai Veu. ‘Eiki Sea ‘oku hangē ko ia kuo ke mea’i ko e, ko e lipooti eni ‘o e ‘a'ahi Tale Alea ‘o e 2021 pea 22. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku fakahoko ia ‘i he tu'utu'uni ke lava ke ‘omi ha faingamālie mei he ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Sea e Tale Aleá ke fakahoko mo fakakakato e fatongia ko eni. Pea ko eni kuo maau mo kakato ‘a e lipooti ‘oku lava ‘o fakahokó.

‘Eiki Sea ko e, ko e peesi hokó ‘Eiki Sea ‘oku hā mei ai ‘a e, ‘a e ngaahi ‘ata ko eni. Ko e Fakafofonga Fika 1 ‘o e Hou'eiki Nōpele Vahefonua Ha'apai ka ko e Tokoni Sea ia ‘o e Tale Alea ‘o Tonga, *Lord Tu'iha'angana*. Kae pehē foki ki he Fakafofonga Fika 2 e Nōpele ‘o Ha'apai ka ko e ‘Eiki Sea ia ‘o e Tale Alea ‘o Tonga, *Lord Fakafanua*. ‘Eiki Sea ‘oku ‘asi mai he peesi ko eni ‘a e Fakafofonga ‘o e ongo Ha'apai, ongo Fakafofonga ‘a e Vahefonua Ha'apai Veú. Hangē pē ko ia ‘oku ke mea’i pea mea’i he kainga Ha'apai, Mo'ale Finau pea mo Veivosa Taka, motu'a ko eni ‘oku fakahoha'a atú.

Sea ko u fiefia pē Sea koe'uhí ko e ngāue lahi na'e fakakakato he kau ngāue ‘o e Tale ‘Eiki ni ke nau muimui folau mai ‘i he, ke fakakakato e fatongia ‘a e Sea pea mo e Tokoni Sea kae ‘uma’ā e ongo Fakafofongá. Ko e tokotaha ko eni ‘Eiki Sea ko Toketā Sione Vikilani, ‘Amelia Taufa, Sione Tupou, *Rhonda Manuotalaha*, Losa *Hasting*, Monte Zuma Vea pea mo Moses Pouono. Na'e ‘i ai mo e ni'ihi pē ‘o e kau ngāué ko e, ‘i he ongo faka, kau sekelitali mei he ongo ‘Ofisi ‘o e Vahefonua Ha'apai Veú. ‘Eiki Sea ko Salote Vakasiuola Finau ...

<002>

Taimi: 1410-1415

Veivosa Taka: ... kae pehē kia Lotau'ai Lilopau, Seini Kaufana, pea mo Silina Latu. ‘Eiki Sea ko e ni'ihi eni ne nau lava ‘o fakalavalava mo fakaa'u ‘a e kau sikalaipe pea mo e kau tokoni ki he ngaahi fatongia kuo fakakakato. ‘Eiki Sea ko e kano e tohi ‘oku ‘asi atu ai ‘a e peesi 4 ko e talateu, pea ‘asi atu ai mo e ngaahi ‘otumotu ‘i ai e ni'ihi tokolahi ‘Eiki Sea ‘i he, ‘oku te'eki ai ke nau hanga ‘o lave’i e ngaahi hokohoko, ‘oku ‘i ai ‘a e motu ai ko Mango, ko e motu eni ‘a ‘Ene ‘Afio ‘Eiki Sea. Ko e motu hono fika 2, ko e motu ia ‘o e Feitu'una, Fonoifua, kae pehē ki he motu lahi eni ‘i he ‘Otu Mu'omu'a ko Nomuka, ko e Pilinisi Kalauni ia Sea, ‘o hokohoko hifo ai ‘O'ua, Tungua, Matuku, Kotu, Ha'afeva, Tofua, Kao mo Tofua, Fotuha'a, Ha'ano, Pukotala, Vahe Kauvai, Muitoa ko Fakakakai, pehē mai ai ki Faleloa, Ha'afakahenga, Ha'ateihosi'i, Lotofoa, Fotua, Fangale'ounga.

‘Eiki Sea ko e ngaahi kolo eni ‘oku lava ‘o fakahoko atu ‘i he’etau peesi hoko, ko ‘etau a’u mai eni Sea ki he peesi 4. ‘Eiki Sea ko e folau ne kamata ia ‘a e folau ki he ‘Otu Ha’apai hangē ko ia na’e lave ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai Veu ‘a e ‘aho 23 ‘o ‘Epeleli, 2021. Sea ko e taimi na’e ‘omi ai ke mau ‘i he feitu’u ko eni ‘i he Voea Ngahau Siliva ‘i he uafu ko ia ne mau tonu ke mau ‘i ai ‘i he 5 pongipongi, pea na’e maau ki ai ‘a e kau ngāue ‘Eiki Sea ke mau fakahekeheka. Ne loto lelei ‘Eiki Sea ‘a e ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Tokoni Sea, *Lord Fakafanua*, *Lord Tu’ihā’angana*, ke ma muimui fakataha ke fakataha’i ‘a e ‘a’ahi ‘a Ha’apai, ‘a ē ko ē ‘oku taku ko Ha’apai 12 mo Ha’apai 13, ka na’e ui ‘a e ‘a’ahi ko eni ‘Eiki Sea ko e ‘a’ahi eni langa fonua ‘a Ha’apai Veu.

‘Eiki Sea ne fiefia ‘a e kāinga ‘o e ‘Otu Mu’omu’a pea mo Hala Lulunga, ‘i he’enau talitali lelei ‘a e ongo ika ta’ane ‘o e ‘Otu Ha’apai. Sea na’e lava ai ke fakahoko e folau ko eni ‘o mau a’u ai ki he ki’i motu ko eni ko Mango, ko e motu ‘uluaki ia ‘Eiki Sea ne lava a’u ki ai, ne mau ‘i ai ‘i he pongipongi pē ko ia ‘o e ‘aho tatau pē.

‘Eiki Sea ko e laumālie ‘o e ongo Nōpele ‘o Ha’apai ki he timi ne mau muimui ai ke fakataha’i pē ke lava ke mau ngāue fakataha ke mau kamata atu mei Ha’apai ki he ‘Otu Mu’omu’a mo Hala Lulunga ‘o mau toki ‘alu fakataha ai ‘o a’u ki Vahe Foa. Ne ‘i ai foki e ‘Ofisa Ako ‘Eiki Sea ne mau folau mo ia, ko e ‘omi ia mei he Potungāue Ako ke fai ai pē hono tokangaekina ‘a e fanau ako ‘a ia ‘oku te’eki ke, ‘oku nau ta’u ako ka ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ako, ke fakamamafa pea mo tokoni’i ‘a e ngaahi matu’a ke nau lava ‘o fakahoko ke nau toe foki mai ‘o fakahoko he ‘oku ‘i ai e ngaahi ako kehekehehangē ko e *TVET* ko Fokololo ko fē ‘a e ngaahi feitu’u ko ia, *TTI* ‘akinautolu ‘oku nau kei ta’u ako.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e fakamālō’ia henī ‘a e ‘Eikivaka ‘o e Ngahau Siliva kae ‘uma’ā ‘a e kau ‘Eikivaka hono fetukutuku mo fakaa’u holo ‘a e ‘a’ahi Fale Alea ‘oku me’ā ai ‘a e ongo Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai kae pehē ki he kau ngāue ‘i he ‘otumotu ‘o e tahi, pea neongo ‘Eiki Sea ‘ene tu’u, tu’u vahavaha he vaha’ā moana mo e tu’u motumotu ka ‘oku ‘i ai hono makatu’unga mālohi.

‘Eiki Sea ko e ‘a’ahi ko eni ne talitali kimautolu ‘e he, ‘i he’etau a’u mai ki he’etau ki’i peesi ko eni Sea fakamolemole, peesi 5, ne tū’uta e folau ne ‘i ai pē vaka ne ha’u pē mei he ki’i motu ‘o talitali ‘a e ‘a’ahi ko eni pea mou me’ā pē ‘Eiki Sea ki he hopo pē mei he vaka ki tahi ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Veivosa Taka: ... ‘o me’ā ai e ‘Eiki Sea mo e Tokoni Sea ‘o fakahoko ‘emau ‘a’ahi ‘Eiki Sea ne kamata’aki ia ‘a e lotu pea fakahoko ‘a e talanoa mo kinautolu. ‘Eiki Sea ko e talanoa mafana eni mo e kāinga hangē pē ‘Eiki Sea ko e toki fuofua taimi eni ‘oku me’ā ai ha ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea mo ha ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea ki he motu takitaha. Ko e voka eni na’e ‘ohake he kāinga tālunga mo e ‘a’ahi ko eni pea ko u tui ‘Eiki Sea ko e fiefia’anga ia ‘o e kāinga ‘i he taimi na’e fakakakato ai e fatongia ko eni pea ‘omai ai e ngaahi fiema’u vivili ‘Eiki Sea kāinga ko eni ‘o Mango. ‘Uluaki pē ‘Eiki Sea ko e faiako, ua ko e uafu fakataimi, tolu ko e misini kosi, fā ko e fanga ki’i hūfanga he fakatapu Sea ko e fanga ki’i monumanu ko eni ko e moa ‘oku nau fiema’u, ia pea mo ha palau ke toho’aki honau vaka, kae pehē foki Sea ‘enau toe fiema’u ke ‘oange ‘enau tangikē ko e tangikē ko eni na’e ‘oange ia ‘i he ...’ikai ke u ma’u pē ko e ta’u kuo’osi ‘i he ‘oange ia ‘a e tangikē ko eni ‘o tuku ia ‘i Nomuka tui pē ko ‘Epeleli pē ko fē mahina na’e ‘omai ai ‘o tuku ia ‘i Nomuka ‘a e tangikē ‘a Fonoi mo Mango te’eki ke ‘ave ia ki ai, pea ko e kole ia ‘oku nau fakahoko ‘Eiki Sea.

Ngaahi fiema'u vivili mei Mango

‘Eiki Sea na’e lava pē ‘o fai e fetu’utaki ki he ‘Eiki Minisitā fekau’aki pea mo e palopalema ko eni ‘a e faiako mahina eni ia ‘e 6, 5 ki he 6 ‘e ne mama’o mei he ako faiako ‘oku tokotaha pē pea ko ‘ene fokoutua ko ia pea ‘alu ai pē kae si’i nofo ai pē fānau ‘ikai ke ‘i ai ha faiako, pea nau fakahoko mai ki he ‘Eiki Minisitā ‘i he ‘aho pē ko ia pea ne tali ange ‘io ‘e fakahoko e ngāue ko ia ‘Eiki Sea pea ‘oku ou tui ko e fiema’u ia ko e faiako ‘e ua, ka ko e ‘aho pē ko ia kuo ne ‘oange ‘a e faiako ko eni ‘o fetongi ia. Ko e misini kosi ‘Eiki Sea kuo ‘osi ma’u ia, ko e uafu fakataimi ‘Eiki Sea ko u tui ko e fiema’u ia ‘a e kāinga ko eni pea ‘oku ou tui ko e taha ia ‘a e ngaahi fiema’u vivili na’e ‘ohake mei he kāinga ‘o ‘Ene ‘Afio.

Sea ko u tui kuo maau pē ‘a e lave ia fekau’aki mo e konga ko eni. Ko e konga ‘e taha e fiema’u ko eni ‘a e kolo ko eni ‘Eiki Sea ‘oku fiema’u ke fakaloloto ‘a e ki’i taulanga ‘e lava ke nau toe lave ai pē ke ‘i ai ha’anau ki’i uafu ko e faka’amu ia he ko ‘enau fiema’u ia ke lava ‘o fakakakato e ngaahi fiema’u ko eni. ‘Eiki Sea ko e kole fakamolemole atu pē kapau ‘e fo’i e Feitu’una he fakamatala atu e ngaahi fiema’u ko u loto pē ke ‘oatu kakato e ngaahi fiema’u ko eni.

‘A ia ko e a’u mai ‘Eiki Sea ki he ...ko e ‘osi eni pea ‘ai e ngaahi la’itā ‘a e kāinga pea ko u tui ko e konga ia Sea ‘oku kakato ka toki ‘i ai ha konga ‘e toki ‘oatu ia he Fakafofonga Ha’apai Veu ‘e taha.

Ko e ‘osi e fakahoko e fakataha pea me’ a atu ‘a e ongo Hou’eiki pea mau muimui atu ai ‘o mau folau ai ‘Eiki Sea ki he motu e Feitu’una ‘ikai ke toe fakamatala he ko e koloa pē ke mea’i lelei pē he Feitu’una pea ko e ...ne mau heka ki he vaka ‘Eiki Sea pea mau folau atu ki ‘uta pea ‘ikai ke a’u e vaka ia ki he ‘one’one pea ne me’ a ‘a e ongo Hou’eiki ki tahi ‘o me’ a lalo atu ai ki he ki’i motu. ‘Eiki Sea na’e fakahoko ‘e he ‘ofisa kolo ‘a e lotu kae ‘uma’ā ‘a e lea talitali he kāinga ‘o e Feitu’una pea na’e lava lelei ia pea ‘omai pea mo e ngaahi fiema’u ‘a e kāinga ‘Eiki Sea ko e fakaloloto pē honau fanga, ‘osi mea’i pē mama’o ko ē ko ē ‘o e ‘ulu’ulu ki ‘uta.

Ko hono hoko ko e fiema’u ha ki’i senitā e kakai fefine ke nau hūfanga ai ...

<007>

Taimi: 1420-1425

Veivosa Taka : ...i he ngāue fakafonua ko e lālanga, ko e hā fua ‘a e ngaahi ngāue te nau fakahoko, pea ‘e toe lava ai pē ‘o fiema’u mo ‘enau *Kindergarten*. Ka na’ a nau kole, ‘e lava pē kapau ‘e tuai hano langa hanau ki’i poko’i fale ke nau ‘i ai mo ‘enau kalasi, pea ‘e lava pē holo ko eni. Sea ‘oku mea’i pē ‘e he Feitu’una, ko e holo ko eni ko e funga hake ko ē ‘i mui he nof’anga ko ē Uesiliana, ‘a ia ‘oku tu’u ai honau sima ko ē ko ē ‘oku fakatafe ai ‘a e vai ko ē ‘o ‘alu ki he ngaahi kolo, ‘oku pehē ‘e hao ia mei he *tsunami* mo e ngaahi me’ a pehē. Pea ko u tui he me’ a lelei atu pē ki ai e ongo Hou’eiki, ‘ona me’ a ki he feitu’u ko ia na’ e fakahinohino ‘e he kāinga. ‘Eiki Sea ko e konga ia na’ e lava ke ‘omai ‘e he kāinga mo ‘ai foki ha’anau *Kindergarten*, ‘Eiki Sea ‘oku tokolahi ange ‘a e kauleka *Kindergarten* ia he motu, pea ‘oku ou tui ‘e ‘aonga ‘a e holo ko eni ki ai.

Ko hono hoko ‘e ‘Eiki Sea, ne nau, toe lave mai ai pē ‘a e kāinga ki he uafu fakataimi. ‘Eiki Sea ko e uafu fakataimi foki na’ e ngalo ke u hanga ‘o ki’i fakahoko atu. Ko e uafu fakataimi ko e uafu ia ‘oku fiema’u ha lafalafa ke fakahifo ki ai ‘enau uta mo nau hifo ki ai, pea lele mai pē ki’i

lafalafa ko ia 'o lī e tāpuni he 'one'one. Pea nau fakahifo 'o teka'i atu 'enau ngaahi hina mo e ngaahi me'a ko ia. Kimu'a he 'oku 'i ai e palani 'a e Pule'anga ke langa 'a e ngaahi uafu ka ko e ki'i uafu fakataimi eni ke nau lava 'o ngāue'aki.

Ko e fiema'u hono hoko 'Eiki Sea, ke 'oange pē 'enau tangikē vai, 'a ia 'oku 'ikai ke 'i hen'i 'a e Minisitā *MEIDECC* ke fai ha kole ki ai. Ko e lafalafa 'e ha'u ia 'i he 'aho ni ki Nomuka 'o fakahifo 'enau palau, 'o nau kole ai ke takitaki ai ha ngaahi fo'i tangikē ke 'ave ki Mango. Pea ko e kole maí he 'e 'eikivaka 'oku ki'i nounou e 'utu. Sea, te'eki foki ke mau 'etau patiseti pea ko u tui ko e konga ia 'oku 'oatu, ke lava ai 'o takitaki ai pē mo e ki'i fo'i 10 'a Fonoi pea mo Mango.

Ko e uea ke 'aa'i 'aki 'enau ngoue. 'A ia 'Eiki Sea ko e konga eni 'oku ou loto pē ke fakakakato e ngaahi fiema'u 'a e kāinga, pea na'e 'osi hono fakahoko ki he kakai 'a e ngaahi fetalanoa'aki fekau'aki pea mo 'enau pa'anga, pea 'oku ou tui 'oku 'osi fiemālie pē kāinga he kuo 'oatu hangatonu pē ki he'enau 'akauni. Ko e konga ia 'Eiki Sea 'oku lava 'o fakakakato atu mo me'a mai pē ki ai Hou'eiki 'o e Fale ni. Ko e kāinga eni, ko e ki'i fale ko eni ko e ki'i fale ia 'o e Uesiliana. Pea kuo tutulu pea kuo 'ikai ke toe loko 'i ai ha katupa, pea ko u tui ko e konga ia 'oku lave ki ai e..

Fiema'u mei Nomuka

'Eiki Sea he hoko atu e folau 'i he peesi 10, mou me'a mai pē Hou'eiki ko e tū'uta eni 'a e folau ki he kolo ko Nomuka 'Eiki Sea. Ne mau kamata 'emau fakataha ai ko e 1700 'a ia ko e tu'unga ia, ka 'i ai ha taimi kuo 'oatu 'Eiki Sea 'o a'u ki he taimi ko eni, 'i tahi, 'oku tu'u ia he 'ikai ke fakapotopoto. Ka na'e tupu mei he faka'amu pea mo e me'a 'a e ongo Hou'eiki ke mau a'u ki he feitu'u kotoa pē. Pea na'e fakahoko ai 'a e fakataha ia 'a Nomuka. Talitali lelei 'e he kāinga 'Eiki Sea nau fiefia pea kai ke toe 'i ai ha me'a ne mau katoanga 'i he holo ko ia 'o e Siasi kāinga 'o e Pilinisi Kalauni, pehē kia Tei, Hamatau pea mo e kāinga, Pule Fakavahe mo e 'Ofisa Kolo mo e kāinga 'o e Pilinisi. Pea ko u tui 'Eiki Sea ko e fiema'u eni na'e vivili 'oku 'omai mei he kāinga ko eni. Ko e ki'i fiema'u na'e 'ohake 'e Tei...

<008>

Taimi: 1425-1430

Veivosa Taka: ... mou me'a pē ki ai 'oku 'i ai e ki'i, 'a e ki'i 'api 'oku me'a ai e ki'i tamasi'i ko Manumataongo ka na'e kole maí fiema'u e ki'i la'i kapa pea mo e ki'i va'a papa pea ko u tui ko e tali pē eni ia kia Tei ke ne 'omai e 'a e ki'i palaní pea mo e ki'i fiema'u ko eni kuo ne fakahoko 'Eiki Sea ke 'ave ia he vave taha. Na'a nau fiema'u 'e he kāinga ko eni 'enau palau, 'Eiki Sea ko 'enau palau eni 'e 'oatu ia 'i he, 'i he 'aho ni ki Nomuka. Ko e 'ohake ai pē 'a e Lafalafa 'Eiki Sea pea 'oku ou tui ko e, ko e konga ia 'oku, 'oku fiema'u lahi pē e ngaahi fiema'u 'Eiki Sea ko e ngaahi me'a pē eni ia ne 'omai 'e he kāinga ke fakahoko ki ai 'enau ngāue. Na'e toki tā mai e 'ofisa koló 'oku fiema'u pea mo 'enau vai takí ke fakahoko fakakakato. Neongo na'e 'ikai ke 'ohake 'Eiki Sea 'i he 'i he'emau fakataha ka na'e kakato pē 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Sea ko e lava ia 'a e 'Otu Mu'omu'a. Ko e na'e me'a pē 'a e ongo Nōpele 'Eiki Sea 'o me'a pē 'i he Voea Ngahau Siliva 'i tahi pea mo e kau ngāue pea tali ai ki he, ke ma'a e 'ahó kae toki fakahoko e folaū. 'Oku 'ikai ke, ke puli 'i he Fale 'Eiki ni 'a e, ka tau ka mohe 'i tahi 'oku 'ikai ke ifo ka na'e hoko e talitali lelei 'e he kāinga mo 'enau māfaná ke lava 'o, 'o mole ai neongo na'e 'ikai mole ka na'e 'ikai ke 'i ai ha hā mai mei he fofonga 'o e ongo Hou'eikí ha ongosia.

'Eiki Sea ne mau tuku folau ai pē ki, ki he hala Lulungá 'a ia ko e ko e fiema'u 'e he 'Eiki Vaká ke mau tuli ke taumu'a e folau ki he motu ko 'O'ua, Volokaile pea ko u tui 'Eiki Sea ne a'u ki ai e 'a e 'a e folau pea na'e talitali 'aki kimautolu he kau Faifekau ko u tui 'ikai ke u ma'u lelei ke u manatu'i e kau Hou'eiki kau Faifekau mahalo ko ha Faifekau toko fā pē toko fiha pea na'e fakahoko ai he Faifekau 'o e Siasi 'o Tongá 'a e lotu kamata e fakataha. Pea ko u tui 'Eiki Sea na'e fai ai 'e, 'e Laulā 'o e Hau ko e 'ofisa kolo eni ko e hingoa eni e 'ofisa kolo Holonga Tau'alupe 'a e lea talitali.

Sea kuo 'omai e ngaahi 'a e ngaahi me'a mai 'a e 'a e ongo Hou'eiki mou lave hifo pē ki ai ka ko u tui te u, te u 'oatu pē 'Eiki Sea 'a e ngaahi fiema'u vivili pea ko u tui kapau te u toe 'oatu pea mo e ngaahi mo e ngaahi 'ū feme'a'aki 'i he 'a'ahi ko eni Sea 'e 'osi e uike ni. Ka te u talangofua pē ki he Feitu'una ke fakakakato e ngaahi fiema'u vivili.

Ngaahi fiema'u vivili mei 'O'ua

'Eiki Sea ko 'O'uá ko 'enau fiema'u ko e uafa fakataimi. Ua, ke 'ai 'enau uafu ke tu'uma'u ko e mou me'a angé 'e 'Eiki Sea 'e 'ohake angé 'a e 'ata ko ē e uafu kātaki ko e uafu ē 'a ia 'oku swing pē uafu ko 'ete ko 'emau lele ko ē he uafu Sea 'oku te tu'u mata'u ngaue hē ngaue ko 'ete 'atunga pē 'ete 'ete lue 'oku *unstable* e uafu ia he ē pea ko u tui ko 'enau kolé 'ai ha fu'u paila ke tu'uma'u ke 'oua 'e ha'u e matangi he ko 'ene ha'u ko ē matangi lī e ki'i uafu ki 'uta. Pea ko 'enau ōmai pē 'o tānaki 'o 'ai e papa 'o hokohoko ka 'oku 'i ai e fo'i folouti ia Sea ko e 'uhinga ia 'oku kei tu'u ai e uafu ko u tui ko e uafu ni 'oku 'osi ofi he ta'u 'e 10. Ka ko u tui ko e faka'amu ia 'a e, 'a e kāinga ko eni 'o 'O'ua.

Ko e, ko e me'a hono hoko mou me'a mai pē Sea ki he tā ko e 'ofisa kolo eni 'oku ne to'o e fu'u kavá. Pea ko u tui ko e ko e kāinga ena 'oku nau me'a mai ai e ongo Hou'eiki pea mo e muimui folau mai e, 'a e kau folau. 'Eiki Sea na'a nau toe fiema'u 'e nautolu ia ke fakalelei'i honau 'apiakó, ko e 'apiako ko ení 'a e ki'i motu ko eni ko e ...

<009>

Taimi: 1430-1435

Veivosa Taka: ... ko e falikí kuo 'osi maumau e *plywood*, 'oku faliki *plywood* ka ko e *plywood* ia ko eni ko ē 'a ē ko ē 'oku fai'aki e holisí mahalo ko e me'a ia na'e ma'u he taimi ko iá. Ko e fiema'u eni ia ha *plywood* 'a e, mahalo na'a 'oku 'inisi 'e 1 pe 'oku, pe ko e mila 'e 34 'oku 'ikai ke ma'u ki he lau ko ē 'a e falikí. 'A ia ko e, ko e konga ia 'oku te'eki ke 'omai he 'ofisa koló e, 'a 'ene palaní mo 'ene patiseti 'ene palani mo 'ene 'esitimeti ki he'ene, ki he'ene *plywood*. Ka ko u tui ko e, ko e konga ia 'Eiki Sea ki he me'a ko iá.

Ko e peesi hokó 'oku, 'oku faka'osi ki ai 'enau fiema'u ke faka'atā e, 'a e toutai ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga.

Veivosa Taka: Ko au.

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku ki'i kole atu pē. Ko e 'alu eni ki he 'a'ahi hono 4 eni ko e haafe houa eni ho lipootí. 'Ai ke ngali ko e, ke a'u ki Lulunga ke faka-Lulunga he taimi ni e me'a malangá ke vave ke Lulunga.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea. Te u foki ki he me’ā ‘oku ke me’ā ki aí ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Taimi eni ‘oku Lulunga ai e me’ā kotoa. Vave pe ia mo ‘alu. Poupou. Me’ā mai.

Veivosa Taka: Ka ‘oku mālō ‘Eiki Sea kae hoko atu e, ‘a e faka-Lulungá. ‘Eiki Sea ‘oku hangē pē foki ha, ha fanonga mai e kaingá kuo nau ‘osi lave’i ‘oku fakahoko ‘enau lipootí he ‘aho ni pea ‘oku nau ‘i he letiō nautolu. ‘Oku ‘ikai toe ‘i ai ha taha pea hangē pē ‘oku ifó ‘enau fanongo mai ‘oku ‘asi honau hingoá mo ‘enau ngaahi fiema’ú.

Sea Komiti Kakato: Ngalo ange Fakafofonga ‘oku mo’oni ho’o me’ā.

Veivosa Taka: Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ha toe ngāue kehe ia ‘i motu ko e fanongo letiō, faka-Lulunga ai pē ā koe.

Lipooti mei Tungua

Veivosa Taka: Ko e hokó ‘Eiki Sea te u foki leva ki he faka-Lulungá. Ko e hoko eni ki he ki’i motu ko Tungua, ko e Tamahā eni. Ko e Funga Faa’imatá eni ‘oku tau a’u ki aí. ‘Eiki Sea na’e kehe hono talitali mautolu he ‘e, ‘i he kainga e Tamahā Palēmiá kae ‘uma’ā ‘a Tongatapu 7. Ne, mou, mou me’ā mai pē kainga ki he māfana ‘a e kaingá. Fola e ngaahi me’ā ko ē pea nau nofo he ‘api siasi eni e Siasi ‘o e Sisū Kalaisi ‘o e Kau Ma’oni’oni Ngaahi ‘Aho Ki Muini ‘oku fakahoko aí. ‘Eiki Sea na’e, na’e ‘eke atu e fiema’u ko ē ‘a e kolo ko ení ko e me’ā pē ‘oku nau fiefia nautolu ko e me’ā ange e ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Tokoni Seá. Mole ai ‘enau fiema’ú, ko e lea ia ‘a e, pea nau ‘alu ‘o kole ki he ‘ofisa koló ‘omai pē ha ki’i fiema’u ke, ke ‘ai he ngali poto e, ‘a e ‘a’ahí. Nau loto pē ke nau lea mo fakamālō’ia e, ‘a e fakahoko e ‘a’ahi ko ení.

‘Eiki Sea ko e me’ā pē ne nau fiema’ú ko e me’alele ke fetuku ai ‘enau utá mei ‘uta ki honau ngaahi ‘apí. Ko e me’alele ‘e 40 pea ko u tui ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ai ke ma’u e me’alele ko ení ke ‘ave ka ‘oku ‘osi fakahoko mai ‘e he Fakafofonga 12 ‘oku pa’anga ‘e 97 ‘a e me’alele ‘e taha, ‘a ia ko e pālou. Ko e ki’i me’alele ia ‘a e kaingá. Ko hono hokó ko e lafalafa. Ko hono hokó ko e tangikē vai ‘e 8. ‘A ia ko e konga ia ‘oku ‘i ai e, ‘a e fiema’u ‘a e kainga ko ení.

Fiema’u vivili mei Matuku

‘Eiki Sea ko e ‘a’ahi eni ne faikehe he na’e ‘alu ‘o po’uli. Mau hoko atu pē ki he ki’i kolo ko Matuku ‘i he peesi tatau pē. Ko e fiema’u pē ‘a Matukú ko e lafalafa pea mo e ‘ā honau ‘apiakó. Pea ko u tui Sea kuo ‘osi maau e ‘esitimeti ki ai pea ‘oku ‘osi totongi pea mo e fakahū pē mo ‘enau fiema’ú ki he’enau account. Mou vakai mai ko e ki’i motu ē ko Matukú he kuo pau ke fai, ‘a e fakatonu e, ‘a e manga e va’é ki he ngaahi fo’i luoluo.

Fiema’u vivili mei Kotu

Te u ki’i afe mai ‘Eiki Sea ki Lulunga ke hoko atu ki he ki’i motu ko Kotu ‘oku nau laini taha pē. Na’e fakahoko e, ‘a e fiefia e kaingá pea na’ā nau talamai ke mau, ke me’ā ange pē ongo Hou’eiki ia ke fai e, ‘a e takai ‘a e ki’i motú. ‘Eiki Sea ko e takai’i ko ē ki’i motú mahalo ‘oku

miniti pē ‘e 10, ko ‘enau loto pe ia ‘o nautolu pea ko u tui pea toki fakahoko ‘enau fakataha. Pea ko ‘enau ngaahi, ko ‘enau ngaahi, mou vakai mai pē ‘Eiki Sea ko Matuku eni ‘oku tau a’u ki aí kae foki mai ki Kotu. Te u ‘oatu pē fiema’u ‘a Kotú ‘Eiki Sea. Hangē pē ko ia ne me’ā ki ai e ‘Eiki Tokoni Seá ko e motu ko eni ‘oku ‘one’one pē. Pea ko ‘ene angi pē ko ē tahí mei tou’áo ha’u e peaú ai ka foki ki, ki he matangi tapú ‘oku hū mai e tahí ai ...

<002>

Taimi: 1435-1440

Veivosa Taka: ... pea ka Funga Muitoa ‘oku toe hū mai e tahi mei ai, ‘a ia ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘a e faingata’ā’ia. Na’e ‘osi me’ā atu ‘a e Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, *Lord Tu’iha’angana* fekau’aki pea mo e fiema’u ‘a e ki’i fo’i tangikē ko eni ‘a e motu’ā Faifekau kae pehē ki he tokoni ki he’enau ma’u’anga vai, fakakolo, ‘oku pehē ki he fo’i tangikē vai ‘a e ki’i kolo ko eni ko e ki’i fo’i tangikē pē ‘e 4, ka ’oku ou tui ko e konga ia ‘oku fiema’u ke fakakakato ki he kāinga ki motu.

Fiema’u vivili mei Ha’afeva

‘Eiki Sea ko e hoko atu eni ‘a e folau ki Ha’afeva. Ne toe tangi foki ‘a e ‘ofisa kolo mo e kāinga fekau’aki mo e maama kamo ‘Eiki Sea ki he hū ko ē ‘a e taulanga ko ē ki Kotu, ‘a ia ko ‘emau ‘alu na’e tau ‘a e vaka hē, ka mau lele ki hē, ‘o hema, toe foki mai ki mata’u, toe hū ki hema, takai hake, ‘oku fehu’i mai ‘e he ‘Eiki Sea, ‘e Vosa ‘oku pehē pē ‘alu ia ‘a e vaka? ‘Oku ou talaange ko e lele eni ‘a e vaka ‘o fakahaohao ‘i he ngaahi maama kamo he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha maama kamo ‘e ulo. Ko e maama kamo ko ē ko ē na’e ulo Sea, ko e vesi na’e tautau ‘i he fu’u pou pea hulu’i atu ko ē kasa ‘oku ulo mai, he, ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai e ki’i motu ko eni ko Kotu.

Pea mau foki mai ki Ha’afeva na’e toki kamata ‘a e fakataha ko eni ‘i Ha’afeva Sea ko e 7.42. Na’e talitali lelei ai ‘e he Pule Fakavahe, ‘ofisa kolo, kāinga ‘o Havealeta pea mo ‘enau fiefia ‘i he me’ā ange pē ‘a e ongo Sea, Sea ko e ongo Hou’eiki Nōpele neongo na’e fa’ā me’ā pē ‘a e Nōpele ia ‘o Ha’apai ki he ngaahi ‘otumotu, ka ko e makehe eni ko e ‘uhinga ‘a e folau ko eni na’e fakahoko.

Ko e, te u ‘oatu pē Sea e ki’i fakahoha’ā na’e ‘ohake ‘e he Pule Fakavahe, palakalafi 2 ‘a ia ko e Pule Fakavahe ‘o e Vahe Lulunga, ‘a ia ko ene, ke mou me’ā pē ki ai ‘e kāinga ‘a e Pule Fakavahe ‘ene tuku mai ‘a e ngaahi fiema’u vivili ‘o Ha’afeva, ‘a ia ko e fiema’u vivili ‘o Ha’afeva ko e me’ā tatau ai pē ko e uafu fakataimi.

‘Eiki Sea ko e me’ā ne me’ā ki ai ‘a e ongo Hou’eiki ‘i he’ena me’ā ko ē ‘i he’emau ngaahi fakataha, ko e me’ā malie ke fakahoko ‘a e ‘a’ahi ko eni ke na a’u tonu mai ki he ngaahi motu pea na a’u tonu mai ki he ngaahi fiema’u ‘a e kakai he na’e me’ā ai ‘a e Tokoni Sea ‘one pehē, ‘oku toutou ‘ohake pē ‘a e fiema’u ia ko eni ‘i Fale Alea, ka na’e ‘ikai, ‘ikai pē ke fu’u loko mālohi, ka ko ena me’ā mai ko eni ko ē ‘o me’ā tonu ki he ‘omai ko ē ko ē ‘e he Pule Fakavahe ‘a e fiema’u pea ‘ohake mei he motu kotoa pē ‘a e uafu fakataimi ‘o a’u mai ki Ha’afeva, pea na’e me’ā ai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o fekau’aki pea mo e ki’i pa’anga *subsidy* ‘a Ha’apai Fakalakalaka ‘Eiki Sea, ke to’o a he ‘oku mahino ‘a e vivili ‘a e fiema’u ko eni.

Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku fakahoko e ngāue ki ai ‘i he māhina ni pē ko e māhina ka tu’u ‘oku a’u mai ‘a e lafalafa, pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ko e konga ia ‘oku fiema’u ke, ‘e Hou’eiki mou kātaki ‘o lau atu ‘a e palakalafi faka’osi pea mo e palakalafi ‘i ‘olunga, ke lava ke mou mea’i tonu ‘a e fiema’u pea mo e faingata’ā ‘oku huki tonu ‘i he kāinga ko eni.

Lipooti mei he ‘a’ahi ki Tofua

‘Eiki Sea ne hoko ai pē na’e tokai ai pē ‘a e ongo Hou’eiki mo e kau folau ‘i he Ngahau Siliva ‘i tahi, pea ma’a ‘a e ‘aho pea mau folau leva ki Tofua. Mou me’ā mai ko e fonō ‘Eiki Sea na’e malie, he na’e tau ‘a e vaka ‘i tahi tu’u mai ‘a e ‘ofisa kolo mo e kāinga mei ‘uta mei he maka, pea mau toki fekaikailangaki ai pē, kaila atu ha ho’omou fiema’u, kaila mai ko e letiōō, ko u pehē atu ko e letiōō, pehē mai mei he kau, he’emau kau folau, ko e kau folau eni ko e Tu’iha’angana, pea mo e *Lord Fakafanua*, pea mo au pea mo Mo’ale pea mo e ni’ihi.

‘Eiki Sea ko e kaila mai ko e teleletiō ‘oku ‘ikai ko e letiōō, ‘Eiki Sea ko e ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Veivosa Taka: ...nau kaila mai pē ko e *TCC* ko e kole ki he *Diesel* ki he *Digicel* ko e fo’i fekau ia ke kole ki he *Diesel* ke ‘omai ha fo’i laine kae lava ke hoko ‘emau lea pē ‘amautolu ia ki Kotu lea ki Fotuha’ a lea ki Pangai lea mai ki Tonga ni. Pea ko e konga ia, na’ā nau pehē ko e *MEIDECC* na’ā nau fa’ā fakahoko ‘a e me’ā ko eni, ka ‘oku ou tui na’e lava pē neongo ko e ki’i fono ko eni patō ‘a e tahi ‘o longoa’ a ka na’a mau ongo’i ko e ‘uhinga ko ‘emau ongo’i ne mau tui e sū e kāinga ko eni ‘i he fu’u motu ma’olunga ko eni, pea ne toe kaila mai ai pē ‘a e motu’ā ‘e taha na’ā ne pehē ‘oku mau tatau pē ‘a Kao mo Tofua. ‘Oku ‘i ai e fu’u pou ia ‘oku tu’u ia ai e *Digicel* ‘i he kolo ko ia ka ‘oku ‘ikai ke ngāue, pea ko e fiema’u ia ‘a Tofua ‘oku hiki’i pehē. Na’ā nau fiema’u tangikē pea na’ā mau fakafolau atu e tangikē ‘e nima ‘i he Voea ‘o e Ngahau Siliva ‘o tuku ‘i Kotu ko ‘emau ilifia na’ā ...he ‘oku kovi e tahi, ta ko ē ia ‘e sai pē tahi ia mau ‘alu pē mautolu ‘o a’u ki ai, ka ‘oku fakahoko mai he ‘ofisa kolo kuo a’u e tangikē pea ‘oku nau fiefia ko e nima ē toe fitu pea ‘oku ou tui ko e ki’i lita ‘e 3 afe ko e ‘uhinga pē ke ma’ama’ a ke nau teka’i holo pē he ‘oku nau hikihiki teniti pē ‘enau nofo ‘oku ‘ikai ke nau nofoma’u ha feitu’u.

‘Eiki Sea ko e me’ā ia ‘oku ‘oatu fekau’aki pea mo e ongo fu’u kolo ongo fu’u motu ‘oku ‘ikai ke fai ha a’u ki ai, na’ā a’u ki ai ‘a e folau ia ko eni ‘a e ‘a’ahi ‘a Ha’apai Veu.

Te tau hoko atu ‘Eiki Sea, ne mau folau mei ai tukufolau mei Tofua ‘o fakahoko ki Fotuha’ a ‘Eiki Sea na’e lele mai e ki’i vaka pea fakahoko mai ‘e he ‘Eikivaka pē te mau lava ‘o ofi pea ‘oku ou fakahoko atu ‘oua ‘oku hangē mai ha fokifokihitunu ‘Eiki Sea ‘a e peau pea ma heka ki ai mo Mo’ale mo e Sione Vikilani ‘o mau lele ki he fanga ‘e taha lele ki he fanga ko ē ko ē ‘oku ki’i mamaha, ‘oku hangē ha hā, toe foki mai toe lele ki he fanga ko ē na’ā mau ‘uluaki ‘i ai ‘a eni ko eni ‘oku kaka he sitepu toe faka’ulia pea ko e taimi ko ē na u pehē atu Mo’ale ‘oku fēfē...

Lipooti ‘o e ‘A’ahi ki Fotuha’ a

Sea Komiti Kakato: Fakaofonga ko e lea ia ‘o Fotuha’ a ko e tuku e vaka kae fai e kakau.

Veivosa Taka: ..ko ia.

Sea Komiti Kakato: Na’ā tonu ke mou kakau ki ‘uta.

Veivosa Taka: ‘Eiki Sea ne mau a’u ki ai. Sio mou me’ā mai Hou’eiki ko e fo’i fanga ē ko ē na’ā ma feinga atu ai, ko e hū ko ē ki he fanga ko ia ‘e kāinga ‘o mafuli e vaka ia ‘o holomui he ko e fanga ia ko ē tu’u he ava, holomui e vaka ‘o holomui kae fai hono ‘ohofi e peau kimu’ā ke lele pē vaka kimu’ā ki he peau kae teke pē he ‘au pea na’e ‘ikai ke lava pea ma foki ki ai. Ko ‘emau a’u atu ko ē ki he taulanga ko ē taha ‘a ia ko e foki tu’o ua ia ki he taulanga ko ia ‘Eiki Sea na’e toe ‘ange’ange ē hē pea ko u talaange 12 ‘uluaki puna koe ‘uhinga ka faingatāmaki pea ma foki maua pea mo Vikilani, ne puna ‘uluaki hūfanga he fakatapu ‘a e Fakafofonga 12 ‘o tu’u ‘i he funga maka ko u pehē ko e hā e me’ā he ‘ikai ke u lava ai toe puna. ‘Eiki Sea ta ko ē ‘oku ‘osi tokoto mai e *drone* ia ‘i ‘olunga ko u kole ki he ‘Eiki Sea ke ‘oua ‘e hulu ‘eta tō pea ko u tui nema kaka ai ma kaka mālōlō ma mālōlō tu’o 7 ‘Eiki Sea, ka ko e me’ā ko ē ko ē na’ā ma kaka atu ai luoluo ko e me’ā ia na’e ‘ai pē he potungāue he sima he ngaahi fo’i luo mou foki homou fakakaukau Hou’eiki ki liku ‘oku ‘i ai e ngaahi fo’i luo ai, pea ko hono tanu’aki e sima kae tokalelei kae lava ‘o lue ai, ta’aki ia ‘e he *tsunami* ‘o to’o ia ka ma toki ‘ete’ete. ‘Eiki Sea na’e fai pē a’u fakataha mo e kāinga ko e me’ā ko ē na’e ‘ongo’i he kāinga ko e ‘ikai ke sai e tahi ka mau a’u fakataha ka na’e ‘i ai pē e laumālie e ongo Hou’eiki pea ne ma fakahoko, pea me’ā mai e kāinga ‘o fakahoko mai ‘e fai ‘etau ‘a’ahi kolo. ‘Eiki Sea taimi nounou fai hake ‘a e ‘a’ahi kolo he *drone* pea ma lue pē mo Mo’ale ‘o takai he ki’i motu mahalo na’e miniti ia ‘e 10. ‘Eiki Sea ka ko e lava ia ‘a e ‘a’ahi ko eni pea na’e lava leva ‘o fakahoko mai he ki’i kāinga ‘enau fiema’u, ko e fakalelei’i honau uafu me’ā ia ‘oku fiema’u ia ke ‘ave ki he kau ‘enisinia ko eni ‘a e *MOI* ke nau fakahoko ‘a e vakai ki he ngāue ko eni...

<007>

Taimi: 1445-1450

Veivosa Taka: ... ko e hake'anga ko ē 'oku nau toe fiema'u pē ko e hā nai ha fa'ahinga sioloki te ne lava 'o fakahoko ha ngāue ki ai ke lava 'o faingamālie 'o fakahoko eni, mo ha ki'i vaka mo ha misini. Ha ki'i vaka fute 'e 26 pē 23. He 'oku pehē ko ē 'e he 'eikivaka, kapau na'a ko ha misini fo'ou mo ha vaka fo'ou te ne lava pē 'e ia 'o matu'uaki e peau. Ka ko e ki'i vaka ko ē he'ikai ke ne lava 'e ia 'o 'akahi ko ē ke foki ki moana. 'A ia ko 'enau ki'i tangikē vai 'e 5 'oku fiema'u. Ko e 'osi pē 5 ko 'ene vinaka ia 'a e kāinga ko eni.

Lipooti ‘o e ‘a’ahi ki he Vahe Kauvai

'Eiki Sea, ne lava lelei 'o ma foki lelei mai mo e ongo tautahi ko ia 'o Ha'apai Veu 'o ma a'u ki 'uta ki vaka pea mau folau ai. Mau folau ai hoko atu e folau ki Vahe Kauvai. Neongo na'a mau afe 'i Lofanga pea mau fakahoko ai ka mau 'aho 'e taha, ne mau hoko atu leva ki he Ha'ano Si'i Fakalahi ki he Lotu mo e Ako. 'Eiki Sea ne talitali lelei mautolu 'e he kāinga, pea ko u tui ko e ki'i fu'u makā ē pea ko e vaka eni ne mau folau atu ai. 'Eiki Sea ne mou me'a pē ki he fofonga 'o e kau folau, kai ke 'i ai ha fofonga ia ha ongosia, ka ko e fiefia pē ke felōngoaki pea mo e kāinga. Ne fakahoko fakataha ai pē 'emau 'A'ahi 'o lava lelei 'emau 'A'ahi, ka na'e 'omai ai 'e he kāinga ko eni ko e pulopula ki he'enau ki'i vesitapolo ko 'enau palau. Ko e tu'utu'uni ko ia e palau he Pule Fakavahe ke 'oange pē 'i Siulai he māhina ni, Sea ka 'oku te'eki ai foki ke ma'u mai 'etau patiseti ke fakahoko, ka kuo 'osi fai pē kole ki he tokotaha 'oku ha'ana e palau *order* e palau kae toki 'omai 'o fe'unga tonu mo e tukuange mai 'etau patiseti. Pea ko u tui ko e konga ia 'oku ou lave ki ai. Ko 'enau ki'i fale pē eni 'oku fiema'u ke fakalelei'i, fale hūfanga 'oku fiema'u 'oku 'asi pē ia henī.

Ko e tanu e hala, na'e 'ohake eni fuofua 'ohake eni e tanu hala 'i he Vahe Kauvai Ha'ano. Ko e hala ko eni 'oku nau tanu ko ē he taimi ni Sea ko e patapata. 'Oku tata mai e patapata 'o fakafonu

e ngaahi luo pea molomoloki lele holo ai e fanga ki'i me'alele ko e mā'opo'opo atu. Ka ko 'ene ha'u pē ko ē vai, ko 'ene tafia ia.

'Eiki Sea me'a mai ki he uafu ko eni, ko e uafu eni 'o e kāinga 'o e Nōpele Fika 1 'o e Vahefonua Ha'apai kai ke u toe fakamatala. Sea ko e natula maumau ē 'a e ngaahi uafu kotoa pē na'e langa he sitaila ko ē. Hangē pē ko Ha'afeva, hangē pē ko Faleloa ngaahi feitu'u pehē. Ka 'oku ou tui ko e konga ena 'o e uafu, me'a pē ki ai e Hou'eiki, ka ko u tui ko e konga ena e fiema'u 'a e vahe Ha'ano. Ne ma, te'eki ai ke 'osi e fiema'u 'a e kāinga Ha'ano, kuo ma lele atu maua pea mo e Fakaofonga, pea mo e kau ngāue ki he kolo 'o e Minisitā Polisi 'o mau fakataha ai pea ko e ngaahi fiema'u eni 'a e kāinga. 'A ia ko e ngaahi kongokonga 'enau palau, fiema'u ke 'i ai 'enau ki'i palau, ko e tangikē vai, fiema'u e tangikē vai 'e 7. Ko 'enau hala pule'anga na'e tanu patapata pē mo e hala pule'anga ko eni. Ko e fu'u motu ko ē ko ē hala 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke ma'u ha me'afaitā ke faitaa'i e hala ko eni ko ē 'i Fakakai, ko e motu e fu'u hala ia 'o kolosi e tahi ia 'o fe'alau'aki ia he konga ko ia.

Sea Komiti Kakato: Fakaofonga toe miniti 'e 13 ko eni ke fakama'opo'opo kotoa mai ai ho'o 'A'ahi. Kae hoko atu pē ho'o me'a kuo mei 'osi.

Veivosa Taka: Sea te u talangofua atu pē ki he Feitu'úna 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko e lava ia ho'o houa 'e 1 kakato.

Veivosa Taka: Pea ko e fiema'u ia 'a e kāinga ko eni, ko 'enau ki'i uafu pea mo 'enau ki'i ngoue ke fakaivia ke fakakakato 'a e ngaahi langa e fonua, langa ngāue 'a e kāinga. Sea kātaki pē ke u toe ki'i foki ki Ha'ano Sea ko e ki'i me'a na'e ngalo ko e 'ā e fanga pulu. Na'e fiema'u ia 'e he kāinga ko eni. Sea ko 'enau fakakaukau 'oku pehē ni. 'Ikai foki ke 'i ai ha pulutousa, ko e 'akau ko e sino ē 'akau 'ene lalahi, pea 'oku nau fiema'u leva ke 'ave monumanu ko eni ki ha 'aa pea 'āa'i nautolu...

<008>

Taimi: 1450-1455

Veivosa Taka: ... fanga pulu kotoa ko ē 'a Ha'ano pea nau hanga 'e nautolu 'o uapi e 'a e vaó ko e a'u pē ko ē ki he ta'u fo'ou tukuange fanga pulu ki he 'ā fo'ou foki mai e kāinga ia 'o ngoue 'i hē he ē 'uhinga ia 'enau kole ko eni ko ē 'a e 'ā pulu 'oku 'ikai ko e 'ā pulu fakataautaha ko e *community* 'ā pulu eni.

Lipooti mei Vahe Foa

Kou vakai atu pē ki he fofonga 'a 17 'oku ki'i, Sea ne mau hoko mai ai pē ki Vahe Foa 'i he'emau 'a'ahí 'a ia ko Vahe Foa 'oku kolo 'e ono te u feinga pē Sea ke lava pē 'a e kolo 'e ono ko eni 'i he 'a'ahí ko eni. Ko e kolo ko eni ko Faleloa, Ha'afakahenga, Ha'ateiho, Lotofoa, Fotua, Fangale'ounga. Pea ko u tui 'oku nau takitaha pē 'a e 'ofisa kolo.

Ko e konga ko eni 'Eiki Sea te u 'oatu pē 'a e ngaahi fiema'u 'a e kāinga ko eni ko e 'ohake ai pē 'a e hala ke tanu. Na'e me'a ki ai e 'a e 'a e Nōpele Fika 1 'o Ha'apai, 'Eiki Tokoni Sea ki he ki he ki'i hala ia mei tahi 'oku fou mai ai 'a Kauvai. 'Eiki Sea ko e luo ia ka hua'i ha loli ia ko eni ngaahi loli lalahi toni ko ē uta ko ē tolū 'e 'osi pē ia ai 'oku te'eki ke vavea ka ko e ki'i mita pē ia 'e 100 'a e lōloa ko ē mei tahi ko ē ki hala lahí. 'E meimeい loli ia 'e ono 'i he ki'i konga ko eni pea ko e me'a ia ko ē na'e kole ko ē ki he, kia Sione Foaki ke ha'u mo 'ene fu'u

pesipesi ‘o ue’i ‘aki ke, ke tokalelei pea toki lingi hifo pea toki lele ai e fanga ki’i me’alele. Ko e konga ia ‘oku ‘i ai e ‘a e fiema’u ko eni fiema’u ‘a e ako fiema’u ha komipiuta kae ‘uma’ā ha laptop ke ke hoko ki ai e ngāue mo e ako ‘ai e IA mo e hā e fanga ki’i fiema’u ‘a e fānau ako.

‘Eiki Sea na’e toe ‘ohake ai pea mo e lingi’anga veve ko u tui ‘oku ki’i ‘asi e ‘a e ‘inisēkite pea ko u tui ko e konga ia na’e fiema’u ai ke fai e vakai ki ai pea ‘oku ‘osi solova ia he Komiti Fakalakalaka ‘a Ha’apai.

Ko e a’u mai ki Ha’ateihosi’i ko e mou me’a pē ki ai ‘oku ‘i ai ‘enau ki’i pasi ka ‘oku fiema’u ke ‘i ai pē hono ki’i fakalelei’i, ko e tangikē ‘oku fiema’u e tangikē ia ‘e nima ‘a e ki’i kolo ko eni. Ha’afakahenga tangikē ‘e ono. Faleloa tangikē ‘e 44 ‘a ia ko e ‘e 22, 22 ‘a Faleloa 22 ‘a Lotofoa. Ko e a’u mai ko eni ki Lotofoa ‘oku nau ki’i kole mai ai ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā ‘o e MEIDECC ha ki’i senitā ‘a e kakai fefine ‘i he vāhenga ko eni pea ko u tui ko e konga ia ke fai ai e ngaahi ngāue pea ‘oku ‘i ai e ngaue ‘a e kolo ia ki he, ke ‘ai ha mīsini tā tutu ke fakapā ‘aki e tutu ‘e toe lelei ange e ma’u’anga seniti ai ka ‘oku fiema’u ia ke ai e feitu’u lahi fe’unga mo malu mei he ‘uha he ko e koloa ko eni ‘oku ‘ikai ke sai ia he ‘uha.

Ko e me’a hono hoko nau ko e fiema’u pē ke tokangaekina e ngoué ‘oku ‘ilonga ‘aupito e ‘a e fakalakalaka e ngoue ‘i he ‘i he kolo ko eni ko e kāinga ‘oku nau fu’u hounga’ia he ngaahi tokoni mo hono fakaivia kinautolu. Ko e fiema’u eni ia ‘a e ‘a e kāinga nau sipoti foki pea na’ a nau ma’u e sila e fe’auhi ‘akapulu ‘a Ha’apai pea ‘oku nau ‘unu ke, ke vakai ke ai ha mala’e sipoti pē ko ha mala’e fakamalohisino fale ke fakamalohisino.

‘Oku ‘i ai mo e fiema’u e vahe ‘a e kau polisi kae pehē ki he *kindergarten* kuo ‘osi tali lelei ia he ‘Eiki Minisitā fakamālō ki he Minisitā kuo ne ‘osi tali lelei ke ‘i ai ‘a e *kindergarten* pea ko u tui ‘oku mateuteu e kāingá ke nau sio ki ha fale ke fakakakato ai.

Ko hono hoko ko e fakaivia ‘o e ‘o e hiapo, tutu ke lava ke nau ‘ilo pē ko e ki’i pa’anga hū mai eni ‘a e kāinga. ‘Eiki Sea na’e ‘ohake ai ‘a e fiema’u ki he fiema’u ‘uluaki, hono hoko ko e tu’u’anga he ē pē ko ha ngāue’anga ‘o e kakai ‘o e fonua ‘oku nau fokotu’u mai ai ‘a e uafu *international* ke tu’u ‘i Lotofoa ‘i he, ‘i tahi ‘i he ‘Apiako ko eni GPS Kaleli pē ko e GPS Fotua. ‘A ia ko e taulanga ko eni ‘Eiki Sea ‘oku mita pē ia ‘e 50 pea loloto ka ko e taulanga motu’ a taha eni ‘i he taimi ‘oku ha’u ki ai e ngaahi vaka muli. Pea ko u tui ko e ko e me’ a ia na’ e ‘ohake he kāinga ‘a ia ko Fotua ‘oku nau fokotu’u mai hen ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘omai e fakamālō ‘a e kāinga Vahe Foa ...

<009>

Taimi: 1455-1500

Veivosa Taka: ... koe’uhí ko ‘enau ki’i matavai fo’ou ne ‘ofa e potungāue e Feitu’una ‘o, ‘o fakapa’anga ‘o lava ‘o fakahoko lelei ia ko e ‘uhingá ko e fakalakalaka e nofó ke kamata ke ‘alu e kaingá ke nau ma’u e langa e fanga ki’i fale fakafiemālie ko eni ne fa’ a fakahoko mai ‘e Tongatapu 8. Pea kapau ‘e lava ia ‘e nounou e vaí ngaahi matavaí pea ko u tui ‘oku nau toe ‘omai eni e ki’i kole, ke kole atu pē ki he ‘Eiki Minisitā na’ a ‘i ai pē ha feitu’u ha momo, ala ma’u ai ha ki’i misini ke tokoni ki he ngāue ko ení kae pehē ki he tanu halá. Pea mo e ‘Eiki Minisitā ko u tui ‘oku ‘osi mea’i pē he ‘Eiki Minisitā e ongo Potungāue Toutaí pea mo e Ngoué ‘a e ki’i pipi kae pehē ki he pulopula ‘oku lava pē ‘o fakahoko.

Ko Fangale’ounga ‘Eiki Sea ko e faka’osí ia ‘Eiki Sea ko e ‘osi eni Sea te u toki hoko ki he, ki he Kōvaná mo hono, mo ‘ene fiema’u mo ‘ene potungāue. Ko e fiema’u pē ‘enau ki’i tangikē

‘e 2 ko e fiema’u vivili ia. ‘Oku nau, ko e tangikē ‘e 5 ka ko e 2 eni ‘oku ‘omaí ko e ongo uitou. Pea ko u tui ko e senitā eni ‘oku fiema’u pē ha holo, ‘oku nau fiema’u e palau, ‘oku nau fiema’u ke tanu honau halá, fiema’u ke ‘ai e vaka toutai. Pea ko u tui ko e, ko e konga ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘enau tokanga makehe ki he ngaahi ngāue fekau’aki pea mo e halá. Ka na’e me’a pē ‘Eiki, ‘Eiki Tokoni Seá ko e Nōpele Fika 1 ‘o Ha’apaí ne talu ‘emau, ‘ena me’a holo ka ma muimui atu ‘a e ‘oua te tau toe talanoa ki he halá he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’angāue ‘i Ha’apai ni.

Pea ‘oku ou tui ko e, ko e konga ia ‘oku lave ki aí ka ko u fakamālō au ki he ‘Eiki Palēmiá kuo me’a mai kuo laumālie lelei ‘e si’i to’o ange kainga Ha’apaí ke fakakakato. Ko e vāhenga ‘e 2 ‘Eiki Sea 3, ko Foa, Pangai, Kauvai Ha’ano. Ko e hala ko ē Kauvai Ha’anó ko e talu eni hono tanu mei he, ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pe ko e valungofulú pe ko e 82 pe ko e 83. Ka ko u tui ne ‘osi me’a lelei ko e tokotaha fakamuimuitaha ne me’a ‘i he hala ko ení ko e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngoué mo e Toutaí. Pea ko u tui ko e, ko e konga ia ‘Eiki Sea ‘oku lava ‘o fakahoko atu ‘a e ‘ofa pea mo e, mo e loto malū’ia mo’oni e kaingá ‘a e ngaahi tokoni kuo tapa ange mei he ngaahi, mei he Pule’angá kae pehē ki he ngaahi tokoni ‘a e ngaahi *donor* ki he ngaahi kolo taki taha.

Pea ko u tui ko e konga ia ‘Eiki Sea ‘oku, ‘oku ‘oatu he fiema’ú ‘e lava ke me’ a ki ai e Feitu’una ka ko u poupou atu ‘Eiki Sea ki he fiema’u ko eni ‘a e, ‘a e fakahoko ‘e he ‘Eiki Tokoni Sea na’e ‘ikai ke ma ‘i ai pea mo e, mo e ongo Fakafofongá ka ko u ‘oatu pe au ia ‘eku ongoongo pea mo e laumālie ‘o e ngāue pea ‘osikiavelenga ‘a ‘emau muimui ‘i he ongo Hou’eiki Ha’apaí ke fakakakato e folau ko ení. ‘Eiki Sea ‘oku kehe pē hono laumālié ‘oku ongo’i pē ‘i he me’a mai ‘a e ongo Hou’eikí kae pehē ki he kakai e fonuá ‘enau fiefia pea mo ‘enau pātapata ‘i he folau tahí, kuo tu’uta ‘i he Vahefonua Ha’apaí, Hala Lulunga, ‘Otu Mu’omu’a, Luava’ila. Pea ko u tui ‘Eiki Sea na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’ a ‘e ‘asi ‘oku ‘i ai ha me’ a fakapolitikale. Ko e ngāue fakataha pē pea mo e langafonua pea ko u tui ko e konga ia ‘oku ‘oatu Sea ka ko u fakahoko atu ‘Eiki Sea ko e konga ē ‘o e lipootí ka ‘oku fakamālō atu he ma’u mai e faingamālié pea ko u talangofua pē ki he Feitu’una. Mālō ‘aupito ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ho Falé.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Fakafofonga e ‘a’ahi lelei mo e fakamatala lelei fakaikiiki e anga e tu’uta mo e folau, ko e anga ia e me’ a ‘oku ui ko e ‘a’ahi. Ko e ngaahi fo’i sitepu fakamolemole pē Tongatapu ko e ngaahi fefokifoki’aki ‘oku launga’i ai namou halaloto’api ‘i he ngaahi ‘api ‘i tahí ‘i he ngaahi soné. Me’ a mai Tongatapu 9. Ko e holomuí mole ai e koloa e ‘api ‘e taha.

Penisimani Fifita: Tapu mo e Sea ‘o e Komiti Kakató, tapu mo e Palēmiá kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu ki he Hou’eiki Fakafofonga e kau Nōpelé, Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua koe’uhí ko e koloa mahu’inga kuo tō mai ki he fonuá ‘a e vai lahi ko ‘eni kuo tō...

<002>

Taimi: 1500-1505

Penisimani Fifita: ... ko u fiefia pea ‘oku ou mafana ‘aupito ‘i he’eku lau hifo ‘a e lipooti ko ‘eni mo ‘eku fanongo ki he lipooti ‘a e Fakafofonga Ha’apai 12. Ko e ‘uluaki, ‘oku ‘asi ai ‘a e fengāue’aki fakataha laumālie ‘o e ngāue fakataha, ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ko e ongo ‘Eiki Nōpele ia ‘o Ha’apai pea fakataha mo 12 mo 13, nau ngāue fakataha.

Ko hono ua ‘oku ‘i ai e laumālie ‘o e fiefia ko e ngaahi motu ‘asi mai ai ‘a e hiva tau’alo ko e hiva tau’olunga ko e mā’ulu’ulu, ko e fakakahoa, fola e koloa fakatonga, pea ‘asi mei he ngaahi lea talitali, ‘a ‘enau fiefia ‘i he afe ange ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga pea mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o vakaia kinautolu pea ‘oku nau fiefia lahi ‘aupito ai. Mahino pē kiate au ‘a Ha’apai ko e konga mahu’inga taha ko tahi, pea ‘oku ‘asi mei he ngaahi fiema’u ko eni ‘a Ha’apai ‘a e ngaahi me’ a ko eni ‘oku felāve’i mo tahi ko e uafu, ko e maama kamo ko e palau ke toho’aki e ngaahi vaka, pea ‘oku fakakau atu ki ai pea mo e fale lālanga pea mo e tangikē vai mo e ha fua, ka ‘oku ou tokanga pē Sea, pea mo Ha’apai 12 peesi 11. Poini hono 5, ko u tui pē he ‘ikai ke tuputāmaki mai kiate au ‘a e Minisitā ‘o e Potungāue ‘o e Leipa, ka te u fakamatala pē na’e fai ‘emau fakataha ‘ane ho’atā, ‘a e komiti ko ē ‘a e Fakafuofua e Koloa ko e Sea ko e Minisitā ‘o e Leipa pea na’e me’ a ai ‘a e Minisitā Pa’anga, pea na’e ‘i ai ‘emau sio Fakafofonga ki he kole ke toe faka’atā mu’ a ‘a e toutai’i ‘a e mokohunu kae fakalelei’i hono mahu’inga he ‘oku ki’i fa’ a lahi ange ‘inasi ia ‘o e kāinga muli ‘iate kinautolu ‘oku nau toutai.

Na’e tokanga ‘a e fakataha ke ‘ai a ha fo’i totongi ma’olunga tatau kotoa pē, *maximum price* ki he ngaahi kautaha koe’uhí ke ‘oua ‘e fa’ifa’iteliha pē ‘a e ngaahi kautaha ‘i he totongi, pea ‘oku lolotonga fai ‘a e ngāue ki ai, pea ko ‘eku fakahoko atu pē ‘e kāinga Ha’apai pea mo e ‘ofa lahi atu kiate kimoutolu, ‘oku ou fakatokanga’i hifo ‘a e ngaahi ta, ngaahi fale lelei, ngaahi holo, ngaahi fakataha’anga lelei ‘i he ‘Otu Ha’apai pea mo e fiefia ‘a e kakai, ko e fie fakahoko atu pē ‘e Ha’apai 12, pea mo e kāinga ke mou mea’i ‘oku ‘ikai ke kau mautolu ia hono faka’atā ke toutai’i, ko e totongi ma’olunga taha ‘e tatau kātoa ‘a e ngaahi kautaha ki ai, koe’uhí ke ‘ai ke tokoni ki he kāinga ‘o Ha’apai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ta u ki’i mālōlō ai. Pea mou toki me’ a mai ‘o fakalavalava ‘a e lipooti ko eni.

<005>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le’o: Me’ a mai e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko e fakalavalava pē eni ‘a e feme’ a’aki he lipooti e ‘a’ahi ‘a Ha’apai pea ‘oku ou tui ‘oku ‘osi maama lelei e feme’ a’aki ia ‘a’ahi faka-Fale Alea ‘a Ha’apai 13. ‘Oku ‘i ai pē ki’i fakatātā ‘a eni na’e toki tuku atu ‘e he kau sekelitali ‘i he hifo ki ‘uta ‘a e ongo Mēmipa Fakafofonga Fale Alea faingata’ a ‘aupito ‘a e folau na’e ‘uhinga ai ‘a e ‘a’ahi ko eni. Ko ena ‘oku ‘asi hake pē homou *screen* me’ a mai.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu’una, tapu mo e Fale ‘Eiki ni ‘Eiki Sea ko e lave atu pē taha ‘Eiki Sea kuo tali ‘a e lipooti ia ko ia na’e me’ a ki ai ‘a Tongatapu 4 ki he pa’anga ‘oku puli ‘ikai ke lava ‘o tānaki. Sea na’a ku fakalongolongo pē he ko u ‘ilo ko e motu’ a ni ‘oku lahita ‘e ne ngāue’ aki ‘a e kole ‘a e uta pea mo e ngaahi koniteina ‘a e *community* ke *waive* e tute mo e CT ko u tui ‘oku fakamālō ai ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ata ia ko e fakafoki e kole ‘a ia ko u tui ko e fakafiefia ia ki he kāinga mei muli ngaahi koniteina ‘oku ‘omai nau me’akai mo e naunau langa honau kāinga ‘i Ha’apai 13 mei lava ‘o...’oku ou lave’i lelei ‘a e tu’unga ko ia mo e mahu’inga ‘o e koniteina, ka ‘oku fakamālō he tapa mai ‘o to’o atu ‘a e vaivai ko ia ‘a e si’i kāinga kae tautaufito ki he motu’ a ni fa’ a fakahēmata atu, ‘oku ou fakamālō ai ki he kau Hou’eiki Minisitā ‘a e ..neongo na’e ‘ikai ke ‘i henī ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako he ‘oku ou fakamālō ki ai ko ‘e ne me’ a vave mai ‘o tali e ngaahi palopalema fekau’aki pea mo e Potungāue Ako...

Taimi: 1530-1535

Veivosa Taka: ...kae 'uma'ā 'a e fakamālō 'a e ngaahi tauhi fānau, 'enau ongo'i 'oku tokangaekina kinautolu 'e he Pule'anga 'e he Potungaue Ako ki he totongi ako sikolasipi 'enau fanau 'i he ta'u ko eni kuo maliu atu moe ta'u ni. Ko e fiefia ia pea moe fakamalo mei he motu'a ni. 'Oku 'ikai keu loto ke mavahe e lipooti 'oku 'ikai keu lave ki he 'ofa lahi ko ia. Neongo kapau 'oku 'ikai ke lave'i ia 'e ha taha 'a e mamafa e fehangahangai mo e kau minisitā pea mo e ngāue 'oku fakahoko pea mo e pa'anga lahi ko ia 'oku ou to'o mei he tukuhau 'a e Pule'anga. Ko u fakamālō atu ai mo e 'oatu ai pē 'a e tautapa pē 'Eiki Minisitā, 'Eiki Palēmia tuku pē 'ā mu'a 'a e fo'i lao ko eni ke na 'alu fakataha pē mo e KOVITI ka toki to'o pē KOVITI pea toki to'o e fo'i lao ko eni he 'oku 'aonga ia ki he kāinga 'i motu. Mālō 'Eiki Sea ka 'oku ou ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'a Tongatapu Fika 4 pea me'a mai e Fakafofonga Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Mateni Tapueluelu: Mālō 'aupito Sea. Fakatapu atu ki he Feitu'u na Sea mālō ho'o laumālie ki he ho'atā efiafi ko eni. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kapineti. Faka'apa'apa lahi ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e kau Nōpele, pea pehē ki hoku kaungā Fakafofonga Sea kae fai atu ha ki'i lave nounou fekau'aki mo e Lipooti mahu'inga ko eni mo e fakamālō ki he 'Eiki Fakafofonga Ha'apai 13 'i he fakahoko e lipooti ko eni, 'a ia na'e hā mei ai e laumālie 'o e ngāue fakataha mo e ongo Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā pē 'a 12 mo 13 'o Ha'apai. Hā ia 'i he ngaahi tā 'oku fakahoko'aki Sea pea mo e lipooti pē 'oku mou me'a ki ai. Ko u fakamālō ki ai ngāue faingata'a siutaka he 'otumotu, ko u fakamālō atu 'i hono fakakakato.

'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ki'i me'a iiki 'oku ou loto ke fai ha poupou ki ai. Ko u tui kuo fuoloa ta'u hono toutou 'ohake e me'a ko eni ka 'oku 'ikai ke tō ki ai e fakamamafa. 'A ia 'oku hā eni 'i he peesi 22 pea 'oku ou tui mahalo na'a 'oku toe 'i ai pē ha feitu'u kehe 'oku 'ohake ai, kae toki me'a mai pē 'a e kau to'a 'o e 'otumotu Ha'apai 'o vakai'i kapau 'oku tonu 'eku ma'u, na'a 'oku toe hā ha feitu'u kehe. Peesi 22 ko e kole, na'a faingamālie ha ki'i konga kelekele 'i Tongatapu ke fokoutua ai e kāinga mei motu, he taimi 'oku nau 'ahia ai 'a Tonga'eiki. Pea te u kamata Sea pea mei he kau Fakafofonga pē tau pehē mei motu. Kau Fakafofonga Fale Alea tau kamata pē mei ai, he taimi 'oku nau 'ahia ai 'a Tongatapu.

Ke tokangaekina ha nofo'anga 'o e Hou'eiki Memipa Fale Alea mei he motu.

Ko e toko 7 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku fili 'e he kakai ko e omi mei motu. Ko e tokanga ko ia 'a e motu'a ni ki henī Sea he 'oku ou tui 'oku 'i ai 'a e poini mahu'inga henī. Kapau ko 'enau ō mai ki he ngāue faka-Fale Alea, pea 'oku totonu pē ke tau hanga 'o tali 'oku tohi mahino ia he'etau Konisitūtone, ko e Fale Alea 'o Tonga 'e fai kātoa pē ki Tongatapu. 'E 'ikai ke toe fai ia ki ha feitu'u kehe. Kapau te ke me'a mai mei motu, ki he Fale Alea kuo pau te ke kumi 'e koe ha feitu'u 'i Tongatapu ke ke nofo ai he 'oku tu'utu'unia 'e he Konisitūtone 'i he Kupu 38 ko e Fale Alea 'o Tonga 'e fai pē ia ki Nuku'alofa. Kapau pē te u lau atu e ki'i konga Sea 'oku pehē: Kuo pau ko e Kupu 38 'o e Konisitūtone: Kuo pau ke fakataha ma'u pē 'a e Fale Alea 'i Nuku'alofa, pea 'e tapu 'aupito ke nau fakataha 'i ha potu kehe ngata pē 'i he taimi tau. 'A ia ko e Kupu 38 ia 'o e Konisitūtone Sea. Pea 'i he'ene pehē, te u tui Sea 'e tafe fakanatula mei he Tu'utu'uni ko ē, ke fakapapau'i 'e he Pule'anga pē ko e Fale Alea, ha feitu'u ke omi e kau Mēmipa mei tahi 'o nofo ai. He taumiā te nau toe lava nautolu 'o Fale Alea mei motu. Te nau pau ke nau si'i me'a mai ki Nuku'alofa, pea ko 'enau omi 'i he fatongia. Pea ko e fatongia

ko ia Sea ko e konga lahi 'oku nau si'i nofo pē 'o takitaha kumi ha feitu'u...

'Eiki Minisitā Lao: Sea kātaki ke u ki'i fehu'i pe..

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Tali Minisita Lao ki he tokanga ki ha nofo'anga e kau Memipa mei motu

'Eiki Minisitā Lao: Kātaki pē Fakaofonga. Me'a mahu'inga ia...

<008>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Lao: ...koe'uhí na'e talu pē 'eku Mēmipa 'a'aku na'e 'omai ma'u pē 'e he Fale Alea 'a e allowance nofo mo e allowance kai mo e allowance me'alele ka 'oku hangē kiate au 'oku lolotonga tauhi pē 'e he Fale Alea he lolotonga ni. Mai e ki'i allowance 'o tokoni mai ki he nofo ko ē 'a e Fakaofonga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mateni Tapueluelu: Mālō Sea ki he 'Eiki Minisitā Lao tuku pē mu'a Sea ke 'oatu 'oku kehekehe foki hono 'omai e ki'i allowance ko ia he 'oku 'omi kātoa pē ia kātoa ki he'ema kau Mēmipa Fale Alea kau ai e ni'ihi ia 'oku 'i Tonga ni. Ko e tokanga atu eni ia Sea he 'oku kehekehe ia mo ha ni'ihi 'e si'i ha'u fo'ou mei motu. Totonu pē ke 'i ai hono fakakaukaua ko eni 'oku 'asi tonu mai ia 'i he lipooti ko eni 'oku 'omai mei he kāinga pea kou kau au 'i hono faka'apa'apa'i e le'o 'oku ongo mai 'i he lipooti. Ko e omi hotau kāinga mei motu ki Tonga 'Eiki 'oku ou kau au 'i he tui Sea ke 'i ai pē ha ki'i feitu'u ke nau lau ko 'api ia pea fai ai 'a e fakatahataha. Monū'ia 'a e ni'ihi 'oku ma'u 'api 'i motu ma'u 'api 'i Tongatapu. Monū'ia kinautolu ka 'oku 'ikai ke tatau ma'u pē, 'e 'i ai e ni'ihi 'oku ou hanga 'o 'ilo'i Sea 'i he kau Fakaofonga mei motu 'oku nau si'i ōmai kumi holo ha feitu'u ke rent. Pea ko e anga ē fakakaukau 'e lelei ange pea faingofua ange pea toe fakalaka ange ngāue kapau 'e 'osi pē fili 'oku 'osi mahino ko e kuata ē 'o e Fakaofonga 'o Ha'apai 12, 13, 'Eua 11 ki ha ni'ihi 'oku 'ikai si'i 'i ai ha feitu'u ia ke nau nofo ai. Pea kou taki pē tokanga 'a e Fale Sea ki ai ko hono 'uhinga ko e anga e tu'u 'a e Konisitūtone 'oku ne tuhu'i pehe'i mai 'e ia ko e ngāue 'e fai pē 'i Tongatapu 'i Nuku'alofa.

Fiema'u ha tokanga mavahe ki he uta e kakai 'oku 'omai mei muli ki Ha'apai.

Sea ko e me'a hono ua kou loto ke taki ki ai e tokanga kou tui 'oku mahu'inga e si'i ongo mai pea ko u fiefia pē he 'oku me'a heni 'a e Hou'eiki Minisitā na'a nau lava 'o tokoni mai 'i he fakakaukau ko eni 'oku hā 'i he peesi 37. Ke tokoni mai angé pē 'oku fēfē 'a e me'a ko eni ko e kole mai ke 'i ai mu'a ha tokanga mavahe ki he 'omai mei muli 'a e ngaahi uta 'a e kakaí ko e koniteina 'oku pa'anga 'e 5000 pea toe tute ia hono toe 'omai ki Ha'apai. 'Oku a'u pē 'a e fakamolé ki he 7000. Pea ko e kole pē Sea ke fakama'ala'ala mai pē 'oku tau ngali tute ua pē 'oku si'i hala pē ma'u 'a e kāinga ka kou tui pē ko e hā pē tu'unga 'oku 'i ai e mo'oni 'oku totonu ke fakama'ala'ala ke fiemālie 'a e kāinga ka ko e peesi 37 ia. Pea pehē 'oku tute koniteina ia 'i Tongatapu 5000 pea a'u ki Ha'apai 'oku 7000 toe tute fo'ou ia. 'A ia ko u kole pē Sea ki he Hou'eikí ke nau ki'i tokoni fakama'ala'ala ia ke fiemālie kakai ha taha ta'emahino mahalo

ko e poupou atu pē ia Sea ki he lipooti mahu'inga ko eni pea kou fakamālō atu 'i he ma'u taimi. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fakafofonga.

Veivosa Taka: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni, 'Eiki Sea ko e, ko e me'a ia 'oku 'oku 'uhinga ki ai ia ko e feleti ko ē he vaka, 'a ia ko e fo'i koniteina fute ko ē ko ē 'e 20 'oku pa'anga ia 'e 5 afe, 500 toe fakafoki mai 'a ia ko e fute ko ē 'e 40 'oku toe 'i 'olunga ia. Pea ko e 'uhinga ia 'eku lave ka kou tui 'oku 'oku mo'oni pē me'a ko e 'oku lave ki ai e Fakafofongá 'i he tute 'oku ou lave'i 'e au ka 'oku 'ikai ke u poto au hono toe pu'aki atu e mahu'inga e koniteina he 'oku fu'u lahi ia ki he'eku fakakaukau mo e silini 'oku mau lava 'o to'o mei he tukuhau fonua mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tuku pē ia ki he Pule'anga ke nau ngāue ki ai he 'oku toe 'i ai pē mo e 'uhinga pehē ia 'a Vava'u mo e mahili atu 'a e vaka mei Ha'apai toe mamafa ange 'a Vava'u ia pē ko e 'alu ki Niua 'e toe kehe ange 'a Niua ko u tui mahalo ko e me'a ko ia mahalo ko e me'a ko ia mahalo 'oku 'i he Pule'anga pē fai 'enau tu'utu'uni fakapotopoto mo ha taimi faingata'a'ia e kakai tuhani lelei e ki'i ivi e kakai ko e mālō e tō mai ha ki'i me'a mei muli pea tō mai ki Tonga ni pea mamafa ange e tuté he me'a na'e fa'o mai 'i loto kāinga 'ofa. Mālō. Hou'eiki Nōpele 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea tapu mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato fakamālō atu he ki'i faingamālie ko e ki'i poupou pē mo fakamamafa he me'a lipooti ko ení ka ko e mo'oní ko e 'osi me'a atu he Fakafofongá...

<009>

Taimi: 1540-1545

Lord Tu'iha'angana: ...mā'opo'opo pea fakaikiiki 'a 'ene lipooti ki he fekau'aki mo e 'a'ahí. Pea hangē ko e ngaahi me'a kuo 'osi lava hono, hono, 'a e ngaahi fiema'u kuo 'osi lava hono fakafiemālie kiate kinautolu 'e fai e ngāue ki ai pea mo e ngaahi me'a 'e ni'ihi ne 'osi. Kae kehe Sea ko e me'a tatau pē eni mo e, ko u fie fakamamafa aí ko e 'uhingá ko e me'a mahu'inga taha eni 'i he hala 'o e Vahefonua Ha'apaí he ngaahi motu movetevete pehē ní ko e uafū. Pea 'oku mahino 'oku mau lolotonga ai e fokotu'utu'u ko eni e Pule'angá na'e 'osi, ki he uafu Nomuká mo e uafu 'Uihá pea 'oku mau fakamālō ai.

Tokanga ke tomu'a feinga'i e uafu 'o Nomuka mo 'Uiha.

Neongo 'oku hā hake e fanga ki'i motu 'e ni'ihi 'oku fiema'u uafu ka 'oku mau tui Sea, feinga'i e ongo fo'i 2 ko ē ke lava pea 'oku mau poupou ki ai ke feinga'i ia ke lava atu ia kae toki fai ha hokohoko, ka mau ki'i taitaimi pē kimautolu 'o fakahoko atu pē. Neongo ko e hangē ko e tā ko ena na'e 'asi fanga ki'i uafu Kauvai Ha'ano mo me'a 'oku tu'u pē ka na'e fai pē hono ki'i fakalelei'i pē 'o lava pē 'o mau ki'i fakahifo pē ki he tafa'aki 'oku saí, lelelele atu ai he taimi ni kae feinga'i mu'a Uafu Nomuká mo e Uafu 'Uihá. Ko u tui ko e me'a mahu'inga ia ke kamata mei ai hono fakalelei'i tukukehe pē fanga ki'i uafu ia ko eni na'e lave ki ai e Fakafofongá.

He 'oku 'i ai e pehē ka kamata e ngāue ko ē 'i Nomuká pau pē foki ke 'oatu e ngaahi me'angāue ke fakahoko'aki. 'A ia 'e hangē pē ko e, 'e 'Eiki Sea ko e fiema'u ko ē ke ki'i tata fakaloloto 'a Taulanga Mango, ko Fonoi ke lava pē 'o ki'i afe atu e lafalafa ko ē te ne 'oatu e *excavator*

ki’i tata’i vave ‘aupito pe ia. Ka ‘oku ‘i ai e fokotu’utu’u na’a lava ia ‘o kapau ‘e fakahoko e ngāue ko ē ki Nomuká pea pehē pē mo ‘Uiha ‘e lava atu. ‘Oku ‘i ai e fanga ki’i fiema’u ia ko e fakaloloto holo pē taulangá ke fakafie, fakafaingamālie ‘a e fefononga’aki ko eni ‘a e kaingá.

Ua pē Sea me’ a ‘oku mahu’inga ‘aupito ia hangē pe ko eni na’e me’ a atu he Fakafofongá mau ‘a’ahi ki Tofuá. Mahino foki Sea ‘a e motu ko ení mo hono taulanga, faingata’ a ‘aupito e hifō pea na’e ‘ikai ke lava ke fai ha hifo ki ‘uta ko ‘emau feinga pē ‘o nau ‘ilo hifō pea hopo hifo e ‘ofisakoló mo e ki’i kakaí ki he ki’i lau pe ko ē ‘oku ki’i faingamālie ‘omau ofi atu ai ‘o talanoa.

Ne u toki lave’i ai Sea pea ‘oku ‘i ai e ki’i tokanga makehe ‘Eiki Sea e Hale Aleá, mahino pē foki ko e kau nofo ko ē ‘i Tofuá ko e kau tō kavá. Pea ‘oku mei he ngaahi feitu’u kehekehe pe ia ‘oku ‘i ai e kau Ha’apai ko e kakai mei Tongá ni ka na’e, ‘o fai ‘emau talanoa kaikaila holo talamai he, ongo mai mei he ‘ofisakoló ta ko e tokolahi taha ‘i Tofuá ko e kau Ma’ufanga. Pea ko e me’ a na’e ki’i, ‘ai e ki’i tokanga makehe ‘a e ‘Eiki Sea e Hale Alea pea na’a mau tukuhua ange pē ‘Eiki Sea ko e ha’u ho kaingá ko ‘enau omai ‘o tō kava pe ko ‘enau hola mai ‘a nautolu kumi nautolu he kau polísí pe ko e fa’ahinga me’ a pehē. Ka na’e me’ a mai pē ‘Eiki Seá ‘ikai, ko ‘enau ‘i ai pē ko e si’i feinga tō kava.

Fiema’u ke lelei e teleletiō ‘i Tofua.

Tokolahi ‘aupito e kau Ma’ufangá ai ka ko e me’ a mahu’inga ko ē na’e ‘oatú ‘a e teleletiō. Fiema’u ‘aupito he ‘oku mahu’inga e teleletiō hē he ko e ‘uhingá ka puke ha taha he si’i kau nofo ko ē pea mo fai’aki ‘enau fetu’utaki ko eni ki Kotu mo e fanga ki’i motu ofi atu, tau ai e ngaahi vaka ko ē ‘oku nau ngāue’aki ke fai ha ō atu ke fai ha tokoni. Pea mahino pē foki ‘oku mahu’inga he ‘oku pau pē ke nau, ko e tu’u ko ē foki ‘a e taulangá ka, ka kovi e tahí mahino ia he’ikai pē lava ha fakatu’uta ia ki ‘uta. ‘A ia ‘oku mahu’inga e letiō ke ‘oua toe fai ha hela atu mo e mole penisini he ‘oku ui mai mei hē, ‘ikai ke lava ha fakahifo ia. Pea ‘oku mahino pē Sea ‘a e mahu’inga ko ē ‘o e teleletiō pea na’e hangē pē na’e me’ a mai ko ā he ‘e Sea hangē na’e ‘osi ‘omai ha teleletiō ko e taumu’ a ki Tofua ka ‘oku pau foki ke fou mai e ‘ū tokoni pehē ni he MEIDECC pea ‘oku te’eki ke a’u ia.

Ka ko ‘eku ‘eke pē ‘aku ki he Minisitā na’a ‘oku ki’i ta’omia atu ia he, ha feitu’u he ‘ofisi ko eni e MEIDECC ‘a e ‘ū teleletiō ko ení. He ko u tui au ‘oku ‘ikai ke fu’u ‘i ai ha ‘ū feitu’u ia te nau, ‘e te nau fu’u ‘aonga fēfē teleletiō ki ai, ko e natula pe ia ‘o Tofua hangē ko Tafahi, ngaahi motu pehē ‘a e ngaahi , fiema’u ko ē teleletiō ki aí. Pea ko u toki pea na’e lava mai foki e kau Talafekau Lahi moe kau ‘amipasitoa ‘i he tanupou ko eni ‘o e uafu ‘o ‘Uiha..

<002>

Taimi: 1545-1550

Lord Tu’iha’angana: ...pea na’e fai e ki’i talitali ai ‘a e Potungāue *Port Authority* pea na’a mau ‘i ai mo e ‘Eiki Sea, ‘i Koulo, pea na’e, pea hangē ko e me’ a na’e me’ a ki ai ‘a e Fakafofonga 13 na’e ‘i ai foki e ki’i *drone* ‘a e Sea na’a mau, feitu’u ko ē ‘oku ‘ikai ke me’ a hangē ko eni ko Fotuha’ a mo me’ a ne fakapuna pē ki’i *drone* ‘o mau mamata atu pē he *screen* ko eni mei vaka ki he, pea na’e hanga ‘e he Sea ‘o *show* ange pē ko ene hulu ange ‘a e ‘a ’emau ‘a’ahi hangē ko Tofua mo Fotuha’ a mo e fanga ki’i motu pehē ‘a ia ngāue’aki ko ē faitā hifo ‘oku ‘i ai e ki’i *drone* ki he kau ‘Amipasitoa mo e kau Talafekau Lahi, pea mo fakamatala ko ē ‘enau ngaahi fiema’u pea ne me’ a ange ai ‘e he ‘Amipasitoa ‘e taha ‘e mahalo te nau feinga ke toe ‘omai ha teleletiō, ha ‘ū teleletiō, ke ‘ave ki Tofua ka ‘oku mahino foki ko ‘enau ngaahi tokoni pehē kuo pau ke fakafou mai pē he MEIDECC, pea ‘oku mahino pē ‘Eiki Minisitā

MEIDECC na'a toe 'omai e fanga ki'i teleletiō ko ia, pea 'oua 'e ta'omia 'i he 'ofisi kae 'omai ke 'ave ki Tofua he ko e 'uhinga he ko e ngaahi tokoni pehē 'oku fakahangatonu ki he ngaahi fanga ki'i feitu'u ko eni 'oku, ka ko e me'a mahu'inga ia Sea, pea ko eni 'oku ou, 'a ia ko e me'a pē ia 'oku ou to'o pē 'e au ko e mahu'inga taha ko ē 'i henī he ko ē kuo kamata e ngāue ki homau uafu, pea mo e teleletiōo, mah'inga 'aupito e teleletiōo pea pehē foki ke fakalelei'i e ngaahi fu'u pou ko eni 'oku 'i ai e fu'u pou ko eni 'i Kao 'a e *Digicel*, he kapau 'e ngāue ma'u pē ia ke ma'u 'a e *network signal* ko ē ki he telefoni 'e toe lelei ange ia pea talifaki ma'u pē ha teleletiō.

Mahalo ko e me'a pē ia Sea 'oku fakamamafa ai e ki'i fakahoha'a ko eni 'a e motu'a ni, ka ko e faka'osi pē ko e fakamālō ki he tangata'i fonua kau Pule Fakavahe, kau 'Ofisakolo mo e fefine'i fonua mo e tangata'i fonua e fanga ki'i 'otumotu ko eni Ha'apai 13, 'i he talitali lelei kimautrolu, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo kimautolu ko eni na'a mau muimui atu ai, pea hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a Tongatapu 9, ne 'asi e fanga fakafōtunga kehekehe, fola e koloa, ta e faiva mo e ngaahi me'a kehekehe, ka na'e 'ikai ke a'u Fakafofonga na'e 'asi pē 'i he 'ū ta 'a e me'a ko e talitali, si'i fakamatavela 'a e fanga ki'i motu, ngaahi e 'ilo 'a e 'Eiki Sea pea mau lave atu ai.

He ko e hokohoko ko ē 'a e folau, te mau hoko ki he ki'i motu, fa'o mai 'a e talitali ko ia pē 'oku fai pē 'a e talitali ko ia 'e he ki'i motu, hoko atu ki he motu koē, tata'o mai mo e talitali ko ia, 'alu atu ki he motu hono 3 ha'u mo e talitali ko ia, pea fa'oaki pē he'emau fanga ki'i vaka, kae kehe ne 'oatu pē ki'i vaka si'i lave atu ai mo e kau sotia mo e, na'a nau fakahoko fatongia mai 'i he Voea Savea, ka ko e natula pē ia 'o e Vahefonua Ha'apai, neongo 'enau nofo fanga ki'i motu iiki mo faingata'a'ia ka 'oku nau ūatu pē ha fononga tautefito ki he fononga atu ko ē, me'a atu 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'oku nau fakahoko 'enau lelei taha fakahoko 'aki fakamatavela talitali pō ko ia na'e si'i 'alu 'a e 'ofisa kolo mo e Pule Fakavahe pē ko hai 'a e ki'i kāinga he motu toutai, pea 'oku ou tui Sea na'a mau kau pē 'Eiki he'emau fononga atu, faka'alomālie 'a natula. Meimei ko 'emau foki mei he motu kotoa pē 'oku fakaheka 'enau toutai mei ngoto 'a e vaka, fakaheka ki he'emau foki mo ia.

Pea ko ia 'a e fakamālō ke a'u atu ki he 'Otu Ha'apai tautefito ki he 13, Ha'apai 13 'a 'enau talitali lelei kimautolu kae 'uma'ā 'a 'enau toe 'ofa 'i he tafa'aki kehekehe, fakamatavela kae 'uma'ā 'a e toutai, ma'a e 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e kau folau mau lave ai. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mahalo kuo melie 'a e, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*.

'Osi lele lelei fetu'utaki ngae'aki teleletiō vaha'a 'o Kotu mo Tofua.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu pē ki he Sea kae 'uma'ā 'a e fakataha 'Eiki. Sea ko e ki'i update atu pē ia 'oku ou, ko e ki'i teleletiō ko eni 'i, na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai ki Kotu pea mo Tofua na'e 'osi folau atu'a e tamaiki 'o tō e fu'u pou fo'ou mo e teleletiō fo'ou 'a ia kuo lolotonga lele lelei 'i he taimi ni, mahu'inga 'aupito he ko e ki'i fo'i he 'oku 'ikai ke ngata pē he kau nofo 'i Tofua kae pehē ki he kau toutai ko ē 'i loto 'i he kilomita 'e 26 'apē, 'a ia te nau lava pē 'o fetu'utaki, kapau 'oku 'i ai ha...

<005>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā MEIDECC: ...teleletiō e ngaahi vaka ko eni lava kau ai pē mo e ngaahi vaka uta pāsese kapau 'e fiema'u mālō 'aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Lord Tu’ihā’angana: Sea fakamālō atu ki he ma’u ...ko e me’ā ia ‘oku sai ‘emau ‘Eiki Minisitā Ha’apai patō atu pē patō mai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘Eiki Minisitā.

Tokoni ki he ngaahi pisinisi ‘i he vahe Lulunga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu atu atu ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e Mēmipa e Hou’eiki Komiti Kakato ko e fie tokoni atu pē lipooti Sea fakamālō ki he Fakafofonga ko e ‘uhia ko e fakaikiiki lelei mai e lipooti vahefonua mahu’inga ko eni. Ko e peesi 32 ‘oku ‘ohake ai ‘a e tokanga e vāhenga Lulunga ki he tokoni ko eni ki he ngaahi pisinisi ka ko e tānaki atu pē Sea ko e mo’oni na’e ‘uluaki takai na’e faingata’a e vāhenga Lulunga pea ‘i he femahino’aki pē pea mo e pule fakavahe ‘o e vāhenga mei Nomuka na’e felotoi leva ‘o ‘orange ‘a e uike ua ke toe faka’atā ai e ‘enau ngaahi kole ke fakahoko atu pea ko e lipooti fakamuimui kuo ma’u he ‘ofisi na’e fiefia ‘aupito e kakai ‘o e vāhenga koe’uhí ko e a’utonu atu ‘a e ngaahi tokoni ko eni fakapisinisi mo e tautaufito ki he ngaahi pisinisi *informal* ki he vāhenga motu.

Tokanga ki he totongi koloa.

Sea ko e tānaki atu pē ‘oku toutou ‘ohake mahalo ko e peesi 33 ‘oku ‘i ai e tokanga ai ki he ngaahi totongi koloa ‘o hangē pē ‘oku mou mea’i, ka ko e ‘ai ko e kole pē ia ke fakatokanga’i ‘oku angamaheni pē foki koe’uhí hangē ko e me’ā ko ē na’e ‘ohake he peesi 33 ke mahino pē ‘oku ‘ikai ke tute tu’o ua ka koe’uhí ko hono uta atu tau mai ki Tongatapu ni pea uta atu he vaka ‘a ia ‘oku ‘i ai pē honau ngaahi totongi pau pea ‘oku kau ai pē hono ‘oatu, ka ko e taha pē ia e ngaahi fatongia fakalokiloki hangē ko e ngaahi kautaha vaka pea mo e konga lahi mahu’inga mahalo ki he vāhenga motu tatau pē kātoa ‘a e ‘otu Tokelau ‘a e totongi lolo, pea ‘oku ‘ohake pē hena ‘a e tokanga ki he totongi vaka mahalo ‘oku ‘asi mai he peesi 12 pea pehē pē foki ki he peesi 36 fekau’aki mo e totongi e pasi.

Tokanga ki he totongi ‘o e lolo.

Ko e fie fakahoko atu pē Sea fakamolemole atu pē ki he ‘Eiki Palēmia pea mo e Kapineti ko e fakamuimuitaha ko ia he totongi lolo, ‘a ia na’e kamata me’ā ki ai ‘a e Fakafofonga Fika 9 ‘o Tongatapu ‘oku kau he komiti ko eni. Ko ‘e ne tu’u ko ē he taimi ni koe’uhí ko ‘e ne kamata ke tafoki mai ‘a e ‘ekonōmika ‘a māmani pea ‘alu ki ‘olunga ‘enau fiema’u lolo ‘oku ki’i ‘alu ki ‘olunga ‘a e totongi e lolo ‘a ia ko ‘e ne totongi ko ē he lolotonga ni kapau ‘e ‘ikai ke toe fai ha ngāue ia ‘a e Pule’anga ‘e ‘ova hake ia he pa’anga ‘e 3 ki he lita fakatātā e penisini ko e me’ā pē ke mea’i Sea ‘oku kau ia he fu’u mamaafa ki he fonua.

‘I he’ene pehē ‘oku fai e fakamālō pē ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti ne ‘osi tali ‘e he Kapineti ia ke tukuhifo ‘a e tukuhau *excise* ko ia penisini mo e ngaahi koloa lolo ‘aki ‘a e seniti ‘e 5 ‘a ia ‘e kamata atu ia he mahina ni ‘e kamata ia mei he ‘aho 1 ‘o Siulai pea ‘e hū leva ia ‘o ki’i holo hifo ai ‘e ne hiki pea koe’uhí ko ‘e ne ki’i lahilahi ko ia e hiki te mau hanga atu ko eni kamata mei he ‘aho 18 ko ia ‘o Siulai na’e laumālie lelei pē Minisitā pea fai mo e sio ki he’ene ‘uhinga ki he pa’anga tānaki ‘a e Pule’anga ka na’e laumālie ke fai hono tokoni ‘a e Pule’anga ke toe tukuhifo ‘a e CT ki he lolo ‘aki ‘a e peseti ‘e 5 pea mei he peseti ‘e 15

angamaheni ki he peseti pē ‘e 10 ‘a e lolo pē. ‘A ia ko hono ‘uhinga he taimi ni fakafaingofua pē Sea ko e taimi ni ‘oku lolotonga ‘ova hake he pa’anga 2 ki he lita penisini ‘a ia ko e peseti ‘e 5 ko ia ‘oku lahi hake ia he seniti ‘e 10 ‘e holo hifo ai ‘a e mahu’inga totonu ko ē lolo, ka ko e me’a ko ē ne ‘ohake ‘ai pē au ke faipē ha femahino’aki ki ai na’e fai e sio pē ‘e fai hano totongi’i pē ‘a e totongi makehe ko ē hono uta ‘a e lolo ki he ‘otu motu ‘o fakatauhoa ki he fonua fakalukufua pea na’e tali pē ‘e he komiti ‘oku lelei ange pē ke holoki ki he fonua fakalukufua, pa ‘i he’ene pehē ko e totongi ko ē ‘i Tongatapu ni ‘e ki’i mamafa si’i ange pē ‘a motu koe‘uhī ko hono totongi ko ē ‘o e uta atu ko ē ngaahi vaka ka ko e lelei fakalukufua ke meimei tatau mo e lelei fakalukufua ki he fonua ka ko e fai pē hono ‘oatu ke mea’i he Feitu’una Sea kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘a e mahu’inga ko ē ke tu’u mateuteu e Pule’anga koe‘uhī ko e ngaahi fe’unu’aki ko ia ‘a e ngaahi totongi koloa, pea mo e malava ‘e he Pule’anga ke fai hono tokonia hangē pē ko hono ‘ohake he lipooti ko ena ‘a e Vāhenga Fonua 13 . Sea ko e tu'u pē mo e poupou atu. Fokotu'u, mālō.

<007>

Taimi : 1555-1600

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā Mo'ui hā kuo mou tokanga pehē ai ki he Lipooti 'a Ha'apai ka 'oku 'ikai ke 'asi ha'amou tokoni 'e taha ki Ha'apai. Me'a mai.

Fehu'i ki he taimi 'e 'ave ai e palau 'a Mo'unga'one.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō 'Eiki Sea, tapu pea mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato. Ko e fie tu'u pē 'a e finemotu'a ni ke 'oatu ha poupou ki he ongo Lipooti faka'ofo'ofa ko eni mo e fakamālō lahi he tā sipinga lelei e tākanga e fohe 'a e Hou'eiki pea mo e ongo Fakafofonga, pea 'oku tui e finemotu'ā ni ko e fakalakalaka ia 'e tu'uloa mo malu ai hotau fonuá ni ki mu'a 'a e tākanga 'etau ngaahi fohe, 'o teke e fakalakalaka fakataha 'o umouma taha.

Ko e ki'i palau ko ia 'a Ha'apai Fika 12 ki Mo'unga'one, 'oku ki'i tokanga ki ai e finemotu'ā ni ko e 'uhinga pē ko e fakahoko fatongia 'a e Potungāue Mo'ui ki he motu. Pea ko e si'i kāinga ko eni ko e kāinga foki ia, ka ko e kole ki he Fakafofonga, ke ne 'omai mu'a ha tali pau he ko u tokanga'i kuo 'osi 'omai e pa'anga ka ko e 'uhinga pē 'oku 'ave koā 'afe ki'i palau ko eni ki Mo'unga'one. Mālō 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito 'Eiki Minisitā Mo'ui.

Mo'ale Finau: Sea ko u fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui he 'omai e fehu'i mahu'inga ko eni. Ko e palau ko eni 'Eiki Sea ne u fakahoha'a ko ē 'anenai he kamata'anga, 'oku, ko e mahu'inga 'o e palau 'oku pa'anga ia 'e 3 mano 8 afe ko e palau fo'ou. 'Oku 'ikai ko ha palau toki 'omai, ko e palau kei ha'u pē mo hono milemila. Pea na'e ma'u 'e he kāinga 'Eiki Sea na'a nau save 'enau ki'i pa'anga. Ko e pa'anga foki 'e 1 mano 'oku foaki ki he fo'i kolo 'e 1 neongo pē 'oku si'isi'i pē 'oku lahi kei 1 mano pē. Ko hono 'uhinga, he 'oku 'ikai ha fiema'u ia 'e toe 'i lalo he 1 mano. Pea 'oku ako'i leva e kāinga ke nau fe'ofo'ofani nau vālelei ke nau langa ai he 1 mano. Pea ko e fo'i 1 mano ko ia Sea, ko e ta'u fakapa'anga ko ia 19/20 mo e 20 fakamolemole mo e 20/21 ko e 1 mano ia ki he palau, pea toe leva mei ai 'a e fo'i pa'anga 'e 2 mano 8 afe, pea ko ia na'e fakalava ko ia 'e he Nōpele. Pea kuo 'osi totongi ia ki he tokotaha ko ia 'oku ne hū mai 'a e palau, pea 'oku tau mai 'a e palau 'i Sepitema. Pea te mau ū leva 'e fakaafe'i e Minisitā Mo'ui ke kau mo ia he 'alu ki Mo'unga'one, ke mau ū 'o toho 'a e 'uluaki vaka ke mahino 'oku lava 'a e palau 'o toho 'a e vaka ki 'uta. Ko e tali pē ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'aupito. Ko u lave'i kuo napangapangamālie kuo taimi lahi 'aupito kuo tuku ki he 'u Lipooti 'a Ha'apai. Ko u fakatokanga'i hifo ko Ha'apai pē 'oku kehe 'enau pepa lipooti faka'ofo'ofa. Ko tautolu e ngaahi Vāhenga *foolscap* pē *bind* mo *staple* ka 'oku hala kiate au 'a e anga e ngāue 'a e Fale hangē 'oku filifilimānako. Ka 'oku 'ikai ke toe fēfē ko e kai ia 'a Ha'apai 'oku pehē pē ia. Me'a faka'osi mai ka tau pāloti Fakafofonga.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea tapu pē mo e Feitu'úna. Ko e ki'i me'a eni ia na'e ngalo he motu'á ni fekau'aki mo e fakataha he 'Ofisi e Kovana. Ko e fekau'aki Sea mo e *crusher* ke momosi ko ē 'a e maka momosi ki he ngaahi langa ko ia 'a e kāinga Ha'apai 'oku fakatau pē mei Vava'u mo Tonga ni. Ka 'oku ou vakai hifo ki he peesi 33 'a e fiema'u ko ia 'Eiki Sea, ko e fiema'u mahu'inga 'aupito. Pea kapau 'e 'ikai, 'asinga ai e mamafa ko ia 'a e vaka, pea mo e toe faingata'a. Ko e kole pē ki he 'Eiki Palēmia ke fakahoko atu ki ai ki he ngaahi me'a ko eni.

Sea ko e me'a hono hoko, 'i he peesi 30 na'e 'ohake ai 'a e kole 'a e 'Eiki Tokoni Sea 'a e Fale Alea, ki he 'Eiki Kovana fekau'aki mo e patapata, 'oku 'ikai foki ke ngofua. Na'e lava ai pē 'o fakangofua ai 'Eiki Sea 'a e, ke fai 'a e tanu hala fakamotu...

<008>

Taimi: 1600-1605

Fiema'u vaka ma'a Fonoi.

Veivosa Taka: ...Sea ko e me'a 'e taha na'e lave'i pē na'e 'i ai e me'a 'a e Feitu'úna mo e motu'a ni fekau'aki mo e ki'i vaka 'o Fonoi...pea ne ta lototaha ai ke ta vaeua pea 'oku 'ikai foki ke tali ia he Lao ko ē Fale ni. Ka kou fokotu'u atu Sea ke kapau leva 'oku me'a pea 'oatu ai leva ke tali fakataha ai leva pē ko e lao ke fa'u mai kae lava 'o fakaa'u e si'i, si'i kāinga e Feitu'una 'i he, he fakahoko he ki'i fiema'u ko eni 'a e kāingā he na'e 'ikai ke lava foki 'eta, 'eta fakahoko e fakakaukau.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Veivosa Taka: Ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e 'ū me'a ko ia na'e tipeiti'i he Fale ni pea ko e kau Fakafofonga Kakai na'e 'ikai ke nau loto ki ai ka kou tui 'e fakakakato pē ia he Sea 'a e Fale Alea 'i he mahu'inga 'o e 'uhinga 'o e Fakafofonga.

Veivosa Taka: Mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ki'i miniti 'e taha mu'a 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a ia 'oku fakatu'utāmaki ...

Sea Komiti Kakato: Mou ki'i kamata tama ke mou nōnoa'ia Ha'apai.

Mo'ale Finau: Ki'i sekoni 'e taha 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Mālō 'Eiki Sea. Kou ongo'i pē 'oku ki'i fakatu'utāmaki he kou talanoa palau fo'ou au ki he feitu'u kehe kae hala 'a e fu'u kolo lalahi ia telia na'a nau ma'u hala ko e palau

ko ē ‘a Hihifo Tongoleleka ‘oku tau mai ia ‘Eiki Sea ‘i he māhina katu’u ‘i he fo’i fakakaukau tatau pē. Ko e palau ‘a Holopeka ‘osi ‘a Holopeka ia. Ko e palau ‘a ‘Uiha mo Felemea ‘oku ‘osi ‘i ai ia. Ko e palau ‘a Lofangá, Lofanga mou ki’i luelue atu he palau ko ena kae toki hū mai ko ē Novema ‘oatu ‘enau palau ‘a nautolu ai. Ko e palau ‘a Koulo mo Pangai ha’u mo ia ko ia pē Sea mālō.

Paloti Lipooti ‘A’ahi Faka Alea ‘a Ha’apai 13

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Lipooti ‘A’ahi Faka Alea ‘a Ha’apai 13 fakahā ‘aki e hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma’asi, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Minisitā Lao, Veivosa Taka, Saia Ma’u Piukala, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana. Loto ki ai e toko 16.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki kuo tali e Lipooti ‘A’ahi ‘a Ha’apai 13, lipooti lelei pea kou ongo’i ‘oku māfana homou loto homou feme’aki. Ka ke me’aki e faka’osi mai Fakafofonga pea ko ‘apongipongi Vava’u kātoa pē ‘o a’u ki he Tu’apulelulu ko e lipooti.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu’una ‘Eiki Sea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia fakatapu atu ki he Hou’eiki Minisitā, fakatapu mavahe atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele kae pehē foki ki he fanga tokoua mo e fanga tuosafine Tēpile ‘a e Kakai.

‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e fiefia ‘a e motu’aki mālō ta’emamotu pea ‘oku ongo’i ‘e he motu’aki mālō ‘oku fiefia ho’omou laumālie lelei ke tali lelei ‘a e fiema’u vivili ‘a e kāinga kae tautaufitio ki he lipooti ‘a e motu’aki mālō ‘oku mea’i lelei pē ia he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā e ‘Eiki Palēmia. Sea ko e fakamālō ia ‘oku ‘oatu mei he motu’aki mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘aupito Hou’eiki mālō e feme’aki mālō e ma’u ivi tauange ke fakalaumālie lelei moutolu he ‘Otua Mafimafi, tau liliu ‘o Faka Alea.

(Pea na’e liliu ‘o Faka Alea pea me’aki mālō e ma’u ivi tauange ke fakalaumālie lelei moutolu he ‘Otua Mafimafi, tau liliu ‘o Faka Alea, Lord Fakafanua ki hono me’aki mālō)

‘Eiki Sea: Mālō e ngāue Hou’eiki koe’uhí pē kou faka’amu ke faka’atā ‘etau ‘asenita tuku heni e faingamālie ki he Sea ‘o e Komiti Kakato lipooti mai ki he Falé.

Lipooti Sea Komiti Kakato ki he ‘Eiki Sea ‘o e Faka Alea.

Lord Tu’i’afitu: Tapu mo e Feitu’una Sea kae fakakakato atu ‘a e fatongia na’e tukuhifo he Feitu’una ki he Komiti Kakato.

Kuo tali ‘e he Komiti Kakato mo fakapaasi ‘a e Lipooti Fakata’u ‘e tolu ko eni fakalukufua pē ‘a hono pāloti’i mo fokotu’u atu ki he Feitu’una ‘a e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Pa’anga Hū Mai mo e Tute 2019/2020, Fakamatala Fakata’u e Poate Sino’i Pa’anga Mālōlō mei he Ngāue 2019/2020 mo e Fakamatala Fakata’u e Pangikē Pule Fakafonua ‘a Tonga 2019/2020.

Pea na'e tali ai mo e ngaahi Lipooti 'A'ahi ko eni ko e Lipooti 'A'ahi 'a, Faka-Fale Alea 'a Ha'apai 12 mo e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Ha'apai 13 pehē foki mo e Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a Niua 17, fokotu'u atu Sea mālō e ma'u taimi.

Paloti fakalukufua Fale Alea ki he Fakamatala fakata'u 'e 3

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he Sea 'o e Komiti Kakato fakakakato 'etau 'asenita kole atu ki he Kalake ke tau pāloti fakalukufua pē Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute, Fakamatala Fakata'u 'a e Poate Sino'i Pa'anga Mālōlō mei he ngaahi ngāue pea mo e Fakamatala Fakata'u Pangikē Pule Fakafonua 'o Tonga. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'asenita 4.1, 2 mo e 3 fakahā mai ho nima.

<009>

Taimi: 1605-1610

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'iāfitu. 'Oku loto ki ai e toko 17.

Paloti 'i Fale Alea ki he Ngaahi Lipooti 'a'ahi faka-Fale Alea 'e 3.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki tau hoko atu ki he Lipooti 'A'ahi Faka-Fale Alea Ha'apai 12, Ha'apai 13 pea mo Niua 17. Tau pāloti fakalukufua. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e ngaahi lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Semisi Sika, Mateni Tapueluelu, Losaline Ma'asi, Semisi Fakahau, Penisimani Fifita, Mo'ale Finau, 'Eiki Minisitā 'o e MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, Veivosa Taka, Saia Ma'u Piukala, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'iāfitu. Loto kotoa ki ai e Hou'eikí toko 19.

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki he ngāue lahi kuo lava 'o fakakakato. Ko e kakato ia e 'asenita na'e tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Hou'eiki ko u fakatokanga'i 'oku 'i he'etau 'asenita ngāue ki 'apongipongi kuo 'osi tufa atu e naunau fo'ou. 'A ia ko e Fakamatala Fakata'u mei he 2018 Potungāue Ako & Ako Ngāue pehē foki ki he Fakamatala Lipooti Fakata'u Potungāue Ako & Ako Ngāue mei he 2019 ki he 2020. Ko e Lipooti 'A'ahi Vāhenga Fili Vava'u 14, Tongatapu 5 pea mo Tongatapu 6 'oku 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai, 'e 'asenita'i ia ki 'apongipongi. Fakamālō atu Hou'eiki, tolo i Falé, Tongatapu 4.

Kole fakama'ala'ala ki he mo'oni e pa'anga tokoni ki he masiva.

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea. Kole fakamolemole atu pē Sea ko e kole atu ke to'o mu'a ki'i faingamālie ko eni ke fai pē ha ki'i fehu'i nounou pē ki he ki'i me'a ko eni Sea kuo 'omi kia kimautolu. Ko e kole pē ke fakama'ala'ala mai mei he Pule'angá 'a ia 'oku pehē 'oku 'i ai e pa'anga tokoni ki he kakai masiva, tokoni fakapa'anga 'a ia 'oku 'i he 600 tupu mo e 500. Ko e fakamatala ia 'oku 'omi kiate kimautolu Sea ka ko e kolé ke fakama'ala'ala mai pe ko e mo'oni ko ā 'oku 'i ai ha polokalama pehe ni pea ko e hā hono

makatu'ungá. Pe 'oku fēfē ko ā fakakau atu e ni'ihi e kakai ki aí 'a e *criteria* na'a lava ke fakakaukaua Sea he ko e 'uhingá pē ke, ke lave'i he matu'a ko eni he tēpile ko ení Sea. Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pe ia Sea. Mālō e ma'u faingamālié.

'Eiki Sea: Hou'eiki Minisitā. 'Eiki Palēmia. Me'a mai.

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'una Sea. Ki'i kole atu pē kapau 'e toki 'omai ha ki'i, ha ki'i tohi ke toki 'ave ki he Minisitā Pa'angá ke ne toki hanga 'o toki 'omai e ki'i fakaikiiki ki he me'a ko iá Sea. Ko u 'ilo pē na'e, mahalo ko e fehu'i ko eni ko e 'alu hake ia he 'osi ko ia 'a e, 'a e huufi ko ia 'o e uike fale pa'angá he na'e fai ai e foaki 'a e me'a ai tupu mei he pea mei he lipooti 'a e Setisitiká pea mo e, ko u 'ilo pē ko e tokoni ka ko hono tīteilá 'oku 'ikai ke u ma'u 'e au. Ka ko e me'a ia na'e 'osi fai pē 'a e savea ki ai kae 'aonga pē ke 'omai ha ki'i tohi ke 'uhí ke fakamatala mai he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke mahino. Mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole mu'a. Ko e kolé ko hono 'uhingá 'oku 'i ai e, 'oku 'i ai e tohi fehu'i ia e motu'á ni he, he Minisitā Pa'anga 'oku te'eki ke 'omai ha tali ia ki ai. 'Oku 'osi *overdue* Sea. Ko e kole atu pē kapau na'a tuku ki he, ko 'apongipongi kae toki 'omai ha tali 'apongipongi ke tokoni pē Sea ko hono 'uhingá ko e, kapau ko e polokalama ki he fonuá 'e tokoni kapau 'e 'omai ha fakama'ala'ala. Mālō 'aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: 'Io, 'ikai ko 'eku 'uhinga pe 'aku ia ko 'etau tohi tu'utu'uní Sea. Ko e ngaahi me'a pehē 'oku 'omai 'a e tohí pea 'oku 'i ai pē hono taimi. Mālō Sea. ...

<002>

Taimi: 1610-1615

'Eiki Sea: Vava'u 14.

Fiema'u ha fakama'ala'ala ki hotau kāinga tukuvakā 'i Fisi.

Saia Piukala: Sea tapu pea mo e Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea ko 'eku 'ohake pē 'e au 'a e ki'i me'a ko eni Sea ki he Pule'anga pē mu'a ke 'omai mu'a ha'anau fakama'ala'ala ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a hotau kāinga ko ē 'i Fisi, kei lahi pē 'enau hoha'a mai Sea ke fakapapau'i ange 'a e taimi ko ē 'oku 'osi mahino pē foki 'a e me'a 'a e Pule'anga 'a e teu ke 'ave kinautolu ki Nu'usila ka 'oku nau 'i ai pē ha tali pau 'a e Pule'anga ki ai, mālō Sea ke toki 'omai pē ia 'apongipongi Sea.

Tali mei he pule'anga ki he tu'unga 'i ai e kau tukuvakā 'i Fisi.

'EikiMinisita MEIDECC: Sea kau tali atu ai pē 'e au ia Sea kātaki. Sea 'oku 'i ai 'etau toko 39 'i Fisi 'i he taimi ni 'oku lolotonga feinga'i ke naut tō hake ki Nu'usila mou mea'i pē ko e 'osi ko ē hono pehē ko ē te mau 'ohake 'a hotau kainga na'e *stranded* ko ē he tukuvakā 'i Fisi ki Nu'usila 'oku 'ikai ke fu'u faingofua hangē ko 'etau fakakaukau, 'oku makatu'unga ia 'i he 'atā mai 'a e nofo'anga ko ē 'i Nu'usila, pea 'oku 'i ai e toko 6 he taimi ni 'oku 'osi ma'u 'enau visa, pea ko nautolu te nau mu'omu'a hake, taimi ko ē 'e ma'u ai 'a e faingamālie ko ia. Lolotonga fengāue'aki 'a e 'ofisi ko eni 'o e *Foreign Affairs*, ki muli, Potungāue ki Muli, pea

mo e toenga ‘o e kau tukuvakā ‘a ia mo e toko 33 kehe ke fai e ngāue tatau pē ki ai pea ‘oku kau ai mo e kau ‘eikivaka ‘i he toko 33 ko eni.

Ka ko e anga ia ‘a e tu’unga ‘i he taimi ni, ‘a ia ko e me’a ko ē na’e *announce* ‘e he Palēmia mo e ‘i he uike kuo ‘osi, ‘oku ‘osi lele e fo’i ngāue ia ko ē ki ai, ko e tuai pē eni ia hono ma’u e faingamālie ko ē ‘i Nu’usila, ke ‘ohake ai nautolu. Pea ke mou mea’i pē Sea ‘oku ‘i ai foki mo ‘etau fanau ‘oku faifekau ‘i he Siasi ‘o Sisu Kalaisi ‘o e Kau Mā’oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Aho Kimui ni, ‘oku ‘ikai ke kau ia ‘i he toko 39 ko eni, nau meimeい ‘i he toko 40, ‘oku fai pē ‘a e ngāue tatau ki ai pea ‘oku totongi pē ‘e he Siasi ia ‘a e ngaahi fakamole kotoa, ka’oku fai fakataha pē ‘a e ngāue ki ai fakataha pea mo e kau tukuvakā ko eni ‘i, kehe ‘i Fisi, ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai ‘i he taimi ni Sea.

Fai e ngāue faka-pule’anga mo Nu’usila ke tokoni ki he kau tukuvakā

‘Oku na’e ‘osi fakahā mahino pē ‘i he’emau ki’i fakataha ‘ane ho’atā ka nau talanoa pē au *email* pē he ‘oku mau ma’u pē ngaahi fetu’utaki, ke *email* pē mo talanoa telefoni kia kinautolu’o fakahoko ange pē ngaahi ngāue ‘oku fai, koe’uhi ke fakalotolahi’i pē he ‘oku si’i faka’ofa foki ‘enau nofo, pea mo e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a Fisi ‘i he taimi ni, ‘aneafi ko e toko 800 ‘a e *case* fo’ou, pea ‘oku fai pē talanoa mo nautolu mo feinga pē ke fakalotolahi’i kinautolu, ‘o, he ‘oku ‘ikai tuku ‘a e me’a, pea ‘oku feinga mo e *High Komisiona* Nu’usila ki Uelingatoni, ‘a ia ko e ngāue ‘oku ngāue fakapule’anga pea mo Nu’usila ki he kole ko eni pea mo ha faingamālie vave taha. Ka ko e ngāue ko e vave taha pē ko ē ‘e ala lava ko ia eni ‘oku mau feinga ke fakahoko, mālō ‘aupito.

Eiki Sea: Mālō Hou’eki, ko e lipooti eni ‘e 2 mei he Komiti Tu’uma’u ki he ‘Asenita, pea mo e Ngaahi Totonu mo e Monū’ia ‘o e Fale Alea ‘oku tānaki atu ki ai, ki ho’omou naunau, Hou’eki tau toki me’a ki ai ‘apongipongi. Toloi ‘a e Fale ki he 10, mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

<005>